

Ի տարբերութիւն ՅՄԻ—ՄՄԻԼ դարերի թուրք պատմագիրների, որոնք իրենք «Բարբիա»-ները մեծ մասամբ գրել են տարեգրութիւն ձևով, հաճախ կանգ առնելով արքունիքի, սուլթանների, վեզիր ազամների գործերի, պատերազմական գործողութիւնների հետ կապված զեպքերի վրա, պատմաշան Օսման Նուրին մոտ չորս տասնամյակ ընդգրկող իր պատմութիւնը գրել է եվրոպական բուրժուական պատմաբանների օրինակով, քաղաքական կարևոր զեպքերի ու շարժումների տեսութիւնով և վերլուծումներով։ Գրքի երկրորդ հատորում առանձին գլուխ է հատկացված Արդուլ Համիդի անձնական կյանքին, նրա արքունիքին, հարեմին, իսկ երրորդ հատորը պարունակում է Կրետեի հարցը, օսմանյան պետութիւնը և մեծ տերութիւնները, Նոր օսմանները եվրոպայում, Հայկական հարցը գլուխները։ Միշտ չէ, որ հայկական հարցի մասին արտահայտված մտքերն ու դատողութիւնները համապատասխանում են պատմական փաստերին, թեև քանք է թափում քավականաչափ առարկայորեն մոտենալ և ըստ այդմ մեկնաբանել։ Արդուլ Համիդի վարած դաժան քաղաքականութիւնը և մեծ տերութիւնների հետապնդած նվաճողական նպատակները։ Նկատի ունենալով թուրք պատմաբանի արտահայտած տեսակետների հետաքրքրութիւնը հայկական հարցի վերաբերյալ, այս գլուխը տալիս ենք ամբողջութեամբ, առանց հապավումների։

«ԱՐԳՈՒՎ ՀԱՄԻԴ ԵՐԿՐՈՐԴԸ ԵՎ ՆՐԱ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ»
ՀԱՏՈՐ ԱՐԱՋԻՆ
ԴԵՊՔԵՐ ԱՆԱՏՈՒԽՅՈՒՄՆԵՐ ՍԱՀՄԱՆԻ ՎՐԱ

255 || Պատերազմի սկզբին Անատոլիայի սահմանում 80000 մարդուց բաղկացած օսմանյան բանակի դիմաց կանգնած էր ռուսական 120 հազարանոց բանակը։ Յարի փոքր եղբայր մեծ դուքս Միխայիլ Նիկոլաևիչը Թիֆլիսի նահանգապետն էր, միաժամանակ նաև զինվորական գործերի ղեկավարը, իսկ ռուսական բանակի հրամանատարութիւնը հանձնված էր նախորդ պատերազմներում մեծ հռչակ վաստակած ղեկներալ Լորիս Մելիքովին։ Անատոլիայի պատերազմական բեմը լինելով լեռնոտ, եղանակն էլ զանազան տեղերում փոփոխական, մեծ դժվարութիւններ էր ստեղծում պատերազմող կողմերի համար։ Դարերից ի վեր թե՛ լեռնային շրջաններում, թե՛ հարթավայրերում ճանապարհներ չեն շինվել, գոյութիւն ունեցածներն էլ սալերի և թնդանոթների համար բոլորովին անհարմար քարավանային հին ճանապարհներ էին։ Պատերազմի հայտարարման օրը՝ 1877 թվականի ապրիլի 24-ին, ռուսական բանակը չորս թեկնով անցավ օսմանյան սահմանը։ Սրանցից Ռիոն կոչվող թեկը Օկլորժիոյի հրամանատարութիւն տակ Սև ծովի եզերքով առաջ շարժվելով զբաղեցնում էր Բաթումում գտնվող Հասան փաշայի հրամանատարութիւնը եւ-

թակա օսմանյան բանակը, միաժամանակ ջոկատներ էր ուղարկել Արդահանի բերդի կողմերը։ Այս թևի խնդիրը սկզբնապես պաշտպանողական էր. իսկ հարձակողական խումբը կազմող Ախալցխայի (գեներալ Դևել), Ալեքսանդրապոլի (գեներալ Լորիս Մելիքով) և Նրևանի (գեներալ Տեր-Ղուկասով) թևերի նպատակակետը առայժմ Կարսի բերդն էր։ Բաթումից մինչև Բայազիդ այս բանակի ճակատն ունեւր 360 կիլոմետր երկարութիւն, իսկ երկարատե պատերազմ մղւելու համար ուժերը անբավարար էին։ Մովի մակերեսից 5863 ոտք բարձրութեան վրա գտնվող Կարսի բերդը այն ժամանակ գտնվում էր բավարար ուժի պաշտպանութեան տակ, շրջապատված էր վերջին ժամանակներում կառուցված տասներկու ամրութիւններով, և թեպետ ունեւր Արդահանից օգնական ուժ ստանալու հնարավորութիւն, սակայն Լորիս Մելիքովի պլանով անհրաժեշտ էր հնարավորին չափ շուտ գրավել այդ բերդը։

Անատոլիայում առաջին ռազմական գործողութիւնը տեղի ունեցավ ապրիլի 24-ին, պատերազմի հայտարարումից անմիջապէս հետո։ Օսմանեան նավատորմը այդ օրը ռմբակոծեց Փոթի քաղաքը, որտեղ մթերված էր ռուսների դեպի Բաթում առաջացող թևի պարենը, ինչպես նաև սուրբ Նիկողայ ամրոցն ու այլ կետեր։ Անկանոն և րբավականին թույլ այդ ռմբակոծութիւնները մնացին առանց հետևանքի, իսկ մեր ռազմանավերը հանկարծ աչքից անհայտացան։ Թեև ռուսները վախենում էին, որ հիշյալ նավերը բավականին վնաս ու ավերածութիւն կարող էին պատճառել Բաթումի վրա քայլող թևին, բայց նրանք Սուխումի բերդը ռմբակոծելու համար երևացին միայն մաչիսի 10-ին։ Կովկասի իսլամ ժողովրդին Ռուսաստանի դեմ գրգռելու համար թափված ջանքերն էլ Ռուսաստանի ձեռք առած միջոցների շնորհիվ ասպարդշուն մնացին։ Սակայն Ռուսաստանը աշխանք միայն կարողացավ ընկճել Կովկասում ծագած ապստամբութիւնը։

Ռուսների ձախ կողմը կազմող երևանյան թևը նախ շարժվեց Բայազիդի վրա։ Այդ բերդում քիչ քանակութեամբ զորք էր թողնվել, քանի որ մերոնք կարծում էին, թե մեծ և փոքր Արարատ լեռների միջև եղած ճանապարհը աննպաստ է նվաճող բանակի առաջխաղացման համար։ Հայտնի չէր,

որ Արարատի լեռնանցքի արևմուտքում կար նաև մի այլ ճանապարհ, որը ուսաները վաղուց նորոգել էին նույնիսկ թնդանոթներ փոխադրելու համար: Գնե՛րալ Տեր-Ղուկասովի սպայակույտի պետ զեղապետ Ֆիլիպովը ապրիլի 30-ի առավոտյան երկու վաշտ կազակ զինվորներով Դայազիդի շրջակայքը գալով տեսավ, որ բերդից դուրս ոչ մի ամրության գոյություն չունի, իսկ Ալի Քյամիլ փաշայի հրամանատարության տակ եղած երկու հազարանոց պաշտպանական զորքն էլ առանց պատերազմելու ետ քաշվեց: Դրանից հետո Տեր-Ղուկասովը իր բանակի հետ միասին մոտեցավ բերդին: Ժողովուրդը առանց որևէ պայմանի, անվերապահորեն հանձնվեց ուսաներին: Գնե՛րալը իսկույն նորոգել տվեց ամրությունները և մի փոխզնդապետ էլ հրամանատար նշանակեց այդտեղի համար:

Ախալցխայի գորարանակի համար շատ կարևոր էր գործողությունների նպատակակետ հանդիսացող Արդահանի բերդի գրավումը: Հիմնական ուժերով Ալեքսանդրապոլից՝ զեպի Զայիմ առաջ խաղացած Լորիս Մելիքովը, նկատելով, որ գնե՛րալ Դեիլի հրամանատարության տակ եղած ուժը բավական չէ Արդահանը գրավելու համար, գնե՛րալ Հայմանի հրամանատարության տակ եղած մի չոկատով ուժեղացրեց այդ թևը: Այս երկու թևերը առանձին-առանձին շարժվեցին զեպի բերդը: Այստեղ էր գտնվում Հյուսեին Սաբրի փաշան իր տասներկու վաշտով, որոնց թնդանոթների թիվը համեմատաբար ավելի շատ էր: Երբ ուսաները գրավեցին բերդի առաջամասի ամրացած զորակայանը, Լորիս Մելիքովը որոշեց մայիսի 17-ին սկսել ընդհանուր որմախոտություն: Դրա հետևանքով բերդի պաշտպանները ստիպված եղան քաշվել բերդի ներսը: Սակայն մարտերը շարունակվեցին քաղաքի փողոցներում և վերջացան այն ժամանակ, երբ հարձակվող թևը միացավ գնե՛րալ լ Հայմանի զորամասերին: Երեկոյան զեմ գլխավոր հրամանատարը Թիֆլիս ուղարկեց հետևյալ հեռագիրը. «Արդահանի բերդի արտաքին ամրությունները, ոսղմամթերքը, վաթսուն թնդանոթները, մեծ քանակությամբ սննդամթերքը, ամրացված զորակայանը և միջնաբերդը ամբողջությամբ մեր զորքի ձեռքում է»: Այս պատերազմում օսմանյան զորքից նահատակվեց մոտ 1750 հոգի, բրիգադի հրամանատար Ալի փաշայի հետ միասին մոտ 1000 զինվոր էլ զերի ընկավ:

Ռուսների ավար առած թնդանոթների և այլ զենքերի քանակն էլ նրանց նախնական ենթադրությունից ավելի եղած է:

Նախքան ռուսների կողմից Արղասանի գրավումը, օսմանյան զորքը ցուցաբերել էր մի կարևոր հաջողություն: Արղեն վերևում նշել էինք, որ օսմանյան նավատորմը ուղիքով ընկնել էր սուրբ Նիկողայ ամրոցը և Փոթի քաղաքը: Այս նավատորմը, որը բաղկացած էր «Օսմանիյե», «Ասարը թեֆիք» զրահավոր ծանր հածանավերից (ֆերբեթե)³ և «Մուրադդեմեի խալը» և «Ֆեթհի բուլենդ» թեթև հածանավերից (կորվեթ)⁴ և մի հրետակիրից (կանրեթ)⁵, գտնվում էր Հասան փաշայի հրամանատարության ներքո: Այս ռմբակոծությունից երկու շաբաթ հետո լուր ստացվեց, որ Սուխումի բերդը գրավվել է օսմանցիների կողմից: Այս հաջողությունը ընդհանուր էր բերվել այդ կողմերում ապրող աբազանների՝

ցամաքից ցույց տված օգնությամբ:

Երևի շաբաթ առաջ շերբեզ ղեկավարներից հինգ անձինք Ստամբուլից եկել էին Բաթում և այնտեղ բարձրացել Հասան փաշայի նավատորմը, որը հինգ զրահավորով շարժվում էր դեպի Սուխումի բերդը:

Մայիսի 3-ին այս հինգ անձինք գիշերով իրենց հետ վերցնելով 600 հրացան, զուրս են գալիս ցամաք, զենքերը բաժանում այնտեղ գտնված 300 մարդկանց: Հասան փաշան որոշ թվով շերբեզներ, բրդեր, լազեր և թուրքեր ևս ցամաք հանելուց հետո ուժեղ կրակ էր բացել բերդի վրա: Այդ ժամանակ շերբեզ բեզերը իրենց մարդկանցով ցամաքից հարձակում գործեցին: Ռուսները թեև ուղեցին համառ դիմադրություն ցույց տալ, բայց չհաջողվեց: Չերբեզ պետերի զրդումով Աբազայի⁶ ապստամբությունը ավելի ծավալվեց ու տարածվեց ներքին շրջանները: Բոլոր կողմերից ռուսներին զուրս քշեցին: Դեպի Թիֆլիս տանող երկաթուղագիծը քանդելու համար օսմանյան զորքն ուղարկվեց Քուլթալիսի կողմերը: Օսմանցիները գրավեցին Սուխումի բերդը:

Ռուս ղեկավարները քաշվեցին, գնացին:

Զիվիտի ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ինչպես վերևում նշվեց, գլխավոր հրամանատար Լորիս Մելիքովը ապրիլ ամսի վերջին եկել էր Զալիմ: Նա այս

վարը վերածեց ընդհանուր բանականեղի, հեռագրով կապեց Թիֆլիսի հետ ու ամրացրեց: Հեծելազորից ու թնդանոթաձիգներից կազմեց շրջուն մի պահակազունդ և նրա միջոցով կտրել տվեց Կարսի և էրզրումի միջև եղած ճանապարհներն ու հեռագրագծերը: Սկսեց Կարսը պաշարելու պատրաստություն տեսնել: Մուխթար փաշան Կարսում պաշարված մնալուց խուսափելու համար, ժամանակին քաշվել էր էրզրում և, իր զորքի մի մասը թողնելով Կարսի և էրզրումի միջև Զիվին կոչված վայրում, այնտեղ սարքել էր ամուրի ընդհանրական զանգի որ այս դիրքը կարող էր հյուսիսից և հարավից Կարսը պաշարող ռուսական բանակը թիկունքից հարձակման վտանգի ենթակա դարձնել, Լորիս Մեֆրովը հրաժարվեց Կարսը երկու կողմից պաշարելու մրտաբից և ստիպված եղավ գեներալ Հայմանի հրամանատարության տակ եղած զորքը ուղարկել Զիվինի վրա: Հյուսիսային կողմից Կարսի վրա միայնակ հարձակվեց Դևիլի զորագունդը: Այս մարտերը տևեցին հունիսի 17-ից մինչև հուլիսի 8-ը:

Զիվինում Իսմայիլ փաշայի հրամանատարության ենթակա ուժը բաղկացած էր 15000 մարդուց, սակայն քսան կիլոմետր հեռավորության վրա Դեյլի Բաբաում կար Մուխթար փաշայի հրամանատարության ենթակա իսկ նույն չափի ուժ: Այս երկու ուժերի նպատակն էր՝ մի կողմից օգնել Կարսին, իսկ մյուս կողմից արգելք դառնալ, որ էրզրումին սպառնացող ռուսական բանակը չմիանա Տեր-Ղուկասովի հետ: Հունիսի 23-ին Լորիս Մեֆրովը Տեր-Ղուկասովից լուր ստացավ, որ սպավել է իր ռազմամթերքը և վախենում է Մուխթար փաշայի բանակի ուժգին հարձակումից: Այս պատճառով ռուսական զինավոր հրամանատարը այդ հարձակման արգելք դառնալու համար հրամայեց գեներալ Հայմանին հարձակվել Զիվինի վրա, բայց Զիվինում օսմանցիների զիրքերը այնքան կատարյալ էին, որ այստեղ միայն ճակատից հարձակվելը անկարելի էր: Հայմանը ստիպված եղավ միաժամանակ աջ և ձախ թևերից էլ կատարել Դրապատման գործողություն: Սակայն ռուս¹ գեներալները շատ ուշ հասկացան, որ զրա համար իրենց ուժերը բավարար չեն և մեծ կորուստների գնով մեծ իշխան Միխայիլի համաձայնությունը, որոշեցին ընդհանուր նահանջ կատարել և մարտերը հետաձգել մինչև նոր ուժերի ժամանումը: Հայ-

մանը Կարսի մատույցներում ուսաների կուտակած ուղղա-
մթերոր և տ ուղևու գործը ապահովելու համար մինչև հո-
նիսի 28-ր անաց Զիվինի արևելքում գտնվող Միլիթիդիսում:
Հուլիսի 10-ին Լորիս Մելիքովի հիմնական ուժերը դարձյալ
գտնվում էին Ալեքսանդրապոլում:

Գեներալ Տեր-Ղուկասովը Բալադիդի գրավումից հետո
Երևանի դորադնդով առաջ էր խաղացել էրզրումի ուղղու-
թյամբ և մինչև մայիսի 14-ը վաթսուներկու կիլոմետր տա-
րածություն կտրելով հասել էր սուրբ Օհանես անունով հայ-
կական մի հին վանքի մոտ և այնտեղ հիմնել մի զինապա-
հեստ և մի հիվանդանոց:

Հունիսի 11-ին հրաման ստացավ շարժվել Դելի Բարս-
ում գտնվող Մուխթար փաշայի վրա: Տեր-Ղուկասովը,
չնայած իր ուժի սակավությանը, հարձակվեց Մուխթար
փաշայի աջ թևի վրա: Մուխթար փաշան նկատելով իր աջ
թևի վտանգավոր դրությունը, որոշեց ութ վաշտով շարժվել
այդ կողմը և հարձակվել ուսաների վրա: Հունիսի 21-ին Դելի
Բարսում տեղի ունեցավ բավականին մեծ ճակատամարտ,
որտեղ ուսաները մեծ կորուստներ կրեցին:

267 Զիվինում ուսական հիմնական բանակի կրած պար-
տության պատճառով ստիպված եղավ նահանջել նաև Տեր-
Ղուկասովը: Նահանջը շատ դժվար էր, որովհետև նա իր
հետ ուներ 600 հիվանդ և վիրավոր: Ութ օր քայլելուց և Ղա-
րաբխիսեի մոտ տեղի ունեցած մի մարտում ևս բավակա-
նին կորուստներ տալուց հետո հուլիսի 5-ին հազիվ կարո-
ղացավ հասնել սահմանի վրա գտնվող Իգդիրի դիրքը: Բա-
լադիդի միջնաբերդում պաշարված ուս զինվորներին ազա-
տելու համար, այստեղ մի քանի օրվա ընթացքում ընդհանուր
վերադասավորելուց հետո, հուլիսի 8-ին ութ վաշտով, 19
հեծյալ դումարտակով և 24 թնդանոթով կրկին անցավ օս-
մանյան սահմանը: Տեր-Ղուկասովը մայիս ամսին ղեկի
էրդրումի կողմը շարժվելուց հետո, Բալադիդի բերդը Վանա
լճի կողմից ենթակա էր դարձել օսմանյան զորքերի և ջրղե-
րի ճնշման: Վանի նահանգապետ Փալիք փաշան Բալադիդի
գրավման ժամանակ հայդարանլի ցեղից կամավորներ
հավաքելով նրանց զինել էր «վինչեսթեր» հրացաններով:
Հունիսի 18-ին ղեկի Վան ուղարկված ուսական մի ջո-
կատ, Բալադիդից 17 կիլոմետր հեռավորության վրա

պարտությունն էր կրել և քաղաքում մինչև այդ ժամանակ պաշարված լինելով, ստիպված էր եղել քաշվել միջնաբերդը: Ռուսները 23 օր այս բերդում պաշարված մնալով, ստիպված էին զինվորների օրեկան պարենը կրճատել մինչև մեկ ութերորդ ֆունտ պաքսիմատի: Վերջապես հունիսի 10-ին դրսից օգնություն ստանալով պաշարումը վերացվել, քաղաքը ամբողջապես ավերվել էր:

Ռուսների Ռիոնի թևը մինչև նոյեմբերի 30-ը չկարողանալով առաջանալ, մնացել է պաշտպանողական դիրքերում:

Զիվիինի պատերազմից հետո Անատոլիայում սահմանն անցած ռուսական բանակի ընդհանուր նահանջում իր հաջողությունը հետևանք էր այն բանի, որ մենք մեր հարձակման ժամանակ շքուցաբերեցինք ուժգնություն: Մուխոթար փաշայի ռազմավարական միջոցառումները զերազանցում էին ռուսական շտաբի ցաք ու ցրիվ զործողություններից: Եթե Մուխոթար փաշան Զիվիինի պատերազմից հետո ուժգին առաջխաղացում կատարեր, շատ հավանական էր, որ Լոբիս Մելիքովի հրամանին ենթակա ռուսական հիմնական ուժերը ամբողջությամբ ոչնչացված ու ցրված կլինեին: Սակայն, պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ դրա համար նրա ուժերը բավական չէին:

ԿԱՐՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ԱՆԱՏՈԼԻԱՅՈՒՄ

306 Ինչպես նախապես էլ նշել էինք, ռուսները Զիվիինի պատերազմից հետո Անատոլիայի ռազմադաշտից նահանջելով քաշվեցին սահմանի մյուս կողմը, որտեղ սպասում էին Ռուսաստանից օգնական ուժերի ժամանման, իսկ օգոստոսի 8-ին կրկին սկսեցին իրենց հարձակողական գործողությունները: Նրանց նպատակն էր մի կողմից օգնել Տեր-Ղուկասովին հարձակվելու Իսմայիլ փաշայի վրա, իսկ մյուս կողմից արգելք հանդիսանալ, որ Մուխոթար փաշան չկարողանա օգնության հասնել այդ կողմին: Մեծ իշխան Միխայիլը օգոստոսի 25-ից անձամբ իր ձեռքն էր վերցրել բանակի գլխավոր հրամանատարությունը: Սեպտեմբերի վերջերին ժամանեց օգնական ուժերի առաջին

307

գրենադերաւան ռիվիզիան, որից հետո հարձակում սկսվեա մեծ և փոքր կողերի ամրացված բլուրների վրա: Մուխթար փաշան դիրք էր գրավել այս բլուրների վրա: Ռուսներին թեև հաջողվեց գրավել բլուրներից երկուսը, բայց հոկտեմբերի 4-ին Մուխթար փաշայի կատարած հարձակման պատճառով ստիպված եղան նորից թողնել զրանք և ետ քաշվել: Չնայած դրան Մուխթար փաշան երկար շմնաց այստեղ և հոկտեմբերի 9-ին քաշվեց Կարսից երեսուն կիլոմետր հարավ-արևելքում գտնվող Ալաջայի դիրքերը, որոնք սքողում, պաշտպանում էին այդ բերդը: Մեծ իշխան Միխայիլը և որոշեց այդ վայրում հարձակվել հիշյալի վրա 41 վաշտ հետևակով, 43 գումարտակ հեծելադորով և 176 թնդանոթներով: Որպեսզի հաջողութունը բոլորովին ապահով լինի, գեներալ Լազարևի հրամանատարությամբ 23 վաշտ հետևակից, 28 գումարտակ հեծյալ դինվորներից և 78 թնդանոթից բաղկացած երկրորդ մի դորագնդով շրջապատեց օսմանցիների դիրքերը: 50000 մարդուց բաղկացած այդ բանակի ղեմ օսմանցիներն ունեին 30000 մարդ: Գեներալ Հայմանր առաջադրանք ստացավ գրավել օսմանյան դիրքերի կենտրոնը հանդիսացող Ավլյար լեռը: Գեներալ Ռոուպն էլ Ալաջան ընդունեց իբրև նշանակետ: Հոկտեմբերի 15-ի առավոտյան սկսվեց Ալաջայի ճակատամարտը և Վերջացավ այն բանով, որ ռուսները ճեղքեցին պաշտպանական գծի կենտրոնական մասը և թափանցեցին դիրքերը: Երբ Լազարևը հարձակվում էր կենտրոնի վրա, գեներալ Ռոուպն էլ մարտեր էր մղում Ալաջայի դիմաց: Կեսօրին մոտ, երբ օսմանցիները անսպասելի կերպով սկսեցին իրենց թնդանոթները ետ քաշել, Ռուպը վճռեց, որ արդեն հասել է հարձակման պահը: Չնայած գնդակների կատաղի տարափով դիմավորելուն, նրան հաջողվեց մտնել հրաձիգների առաջավոր խրամատները: Օսմանյան զորքը չկարողացավ դիմադրել 28 թնդանոթների կենտրոնացված կրակին և Վլադիկավկազի ու Եկատերինոսլավի գնդերի շրջանցիկ շարժումներին: Օսմանյան հետևակի մի մասը ստիպված եղավ հանձնել ղեկերը, իսկ մյուս մասը՝ նահանջել: Գեներալ Լորիս Մելիքովի եղբայրը հետապնդեց օսմանցիներին Կարսի ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 15-ի երեկոյան Մուխթար փաշան Կարս քաշվելուց

Հետո որոշեց հանձնվել: Մեծ իշխանը գեներալ Ռոոպին և իր համահարզներին մեկին հանձնարարեց վարել հանձնման բանակցությունները: Պայմանները համեմատաբար նպաստավոր էին: Պայմանագրում ասված էր. «Այսօրվա մարտում օսմանյան զորքի ցուցաբերած քաջության և արիության համար թույլատրվում է բոլոր սպաներին, ինչ աստիճան էլ որ ունենան, կռել իրենց զենքերը և իրենց հետ վերջունել անձնական իրերն ու ձիերը. սպաների ծառայողները և այլ զորամասերի շտաբանող անձինք զենքերը հանձնելուց հետո բոլորն էլ կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը, իսկ ռազմագերիները պարտավոր են հանձնել ռազմամթերքը, զրոշակները, զինանյութը, թնդանոթները և այլն»: Ռազմագերիների մեջ կային 7000 զինվոր, յոթ փաշա և երկու հարյուր հիսունից ավելի սպաներ: Պայմանագիրը ստորագրեց գեներալ Լորիս Մելիքովը, որպես Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար: Այս պատերազմից հետո Մուխթար փաշան Ստամբուլ ուղարկած տեղեկագրում կորուստը ներկայացնում էր միայն ութ-ինը հարյուրի շափ: Երկրորդ տեղեկագրում էլ չէր հաղորդում էր այն սպաների անունները, որոնք լքել էին պատերազմը կամ զինվորներին չղել դասալքության: Ստամբուլի ռազմական բարձրագույն ատյանը դատապարտեց այդ սպաներին՝ երկու աստիճան իջեցնելով նրանց կոչումը, բայց այս վճիռը չընդունվեց հրամանատարության կողմից, և ի վերջո որոշվեց մահվան դատապարտել նրանց:

Ռուսական բանակը այլևս անարգել ձեռնարկեց Կարսի պաշարում: Պաշարման ղեկավար նշանակվեց գեներալ Լազարևը: Իսկ Հայմանի առջև խնդիր դրվեց՝ Կովկասյան նոնաձիգ զինվորների հետ միասին հետապնդել օսմանյան բանակի մնացորդներին և կտրել նրանց կապը էրզրումի հետ: Լազարևի ուժերը բաղկացած էին 41 վաշտից [հետևավակ], 54 զուլմարտակից [հեծյալ] և 138 թնդանոթից: 30 հազարանոց պաշարող բանակի գեմ Կարսում կար 25000 զինվոր: Գեներալ Լազարևը աչքի առաջ ունենալով հանրոնրձ Պլենայի գեմ ձեռնարկված ուղղակի հարձակման ողբերգական հետևանքները, բայց վախենալով վերահաս ձմեռից և հաշվի առնելով, որ կանոնավոր պաշարման համար անհրաժեշտ կլինի շատ երկար ժամանակ, որոշեց

բերդը գրավել գրոհով: Նոյեմբերի 5-ին, ետ մղելով բերդից դուրս խուժելու համար պաշարվածներին ձեռնարկած գրոհը, նա նոյեմբերի 11-ին սկսեց բերդի անընդմեջ, անգամ գիշերալին, տասնօրյա ուժեղացումը: Պաշարվածները, նոր ամրություններ կառուցելով, պատրաստվում էին համառ պաշտպանության, և քանի որ բերդը ըարձրագիր էր և լրիվ իշխում էր ամբողջ շրջակայքի վրա, ուսական սպալակույտը վախենալով, որ ցերեկային հարձակումը կարող է մեծ կորուստներ պատճառել, որոշեց հարձակումը կատարել լուսնկա մի գիշեր: Լիալուսինը հանդիպում էր նոյեմբերի 18-ի գիշերը: Բովանդակ բանակը, առանց հեծելազորի, բաժանվեց չոթ թևի: Սրանց խնդիրը հետևյալն էր. գնենբրալ Կոմարովի հրամանատարության տակ եղած ղորագնդի մի մասը շրջանցելով Շորաբի բլուրները, իր մեծ մասով պիտի հարձակվե՞ր Չիմ ամրոցի վրա. փոխգնդապետ Մելիքովի ղորագունդը Սյուվարի ամրոցի վրա հարձակվելով պիտի գրավեր Կարս գետի առաջին կամուրջը, այնուհետև ինքը ևս պիտի մտներ Չիմ ամրությունը: Գնենբրալ Գրաբեի և գնդապետ Վոժգակիների ղորագնդերը պիտի հարձակվեին Քանլը ամրության կողերի, իսկ գնենբրալ Ալխաղովի ղորագունդը՝ Հաֆրդ ամրության վրա: Այս շորս թևերը գտնվում էին Լազարեի հրամանատարության ներքո: Իսկ հինգերորդ և վեցերորդ ղորագնդերը, որոնց խնդիրն էր հարձակումից ալվելի ցույց կատարել և անհրաժեշտության դեպքում հարձակվել Լազթեփե և Մուխլիս ամրությունների վրա, զբտնրվում էին ղենեբրալ Իրոսպի հրամանատարության ներքո: Յոթերորդ ղորագունդը ցույցեր պիտի կատարեր Արաբ և Կարադաղ ամրությունների դեմ: Մի քնդհանուր պահեստի յ ղորամաս էլ գտնվելու էր Կարսից ինը կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք՝ Կամազովի գիրքերում: Բոլոր թևերը ունենին ղինամիտային փամփուշտներ և հարձակման սանդուխտներ ունեցող ամրոցային ջոկատներ, որոնց կցված էին նաև թնդանոթածիղներ: Հեծելազորը կանգ էր առել էրզըրումի ճանապարհին և խնդիր ուներ արգելք հանդիսանալ պաշտպանվողների նահանջին:

Նոյեմբերի 18-ի գիշերը անամպ էր, հանդարտ և ցուրտ: Լիալուսնի լույսի տակ հեռվից նշմարվում էին ձյու-

նածածկ բլուրները։ Ռուսները թեև առաջ էին շարժվում շատ զգույշ, բայց առաջապահ պահակները նկատեցին գիշերալին հարձակումը և պաշտպանվողները բոլորը միասին անմիջապես սկսեցին համազարկ հրաձգությունը։ Փոխգրենդապետ Մելիքովի զորագունդը, իր առջև ունենալով կամավորներ, արտակարգ արագությամբ գրավել էր Սյուվարի ամրոցը, առաջացել մինչև Կարս գետի կամուրջը և այնտեղից պատրաստվում էր թիկունքից հարձակվել Չիմ ամրոց՝ վրա։ Կես գիշերից երկու ժամ պակաս գեներալ Գրաբեն հասավ Քանլը ամրոցի փեշերին։ Սևաստոպոլի գնդի կամավորները երկու գումարտակ զինվորներով, շնայած պաշտպանվողների սաստիկ կրակին, հարձակվեցին արտաքին ամրությունների վրա։ Գեներալ Գրաբեն, երբ Պերմի և Սևաստոպոլի գնդերի հետ առաջանում էր դեպի բուն ամրոցը, վիրավորվելով սպանվեց։ Նրա փոխարեն հրամանատարությունը ստանձնեց Պերմի գնդի գնդապետը։ Այս գնդերը կատաղի մարտից մի ժամ հետո մտան ամրոցը։ Այստեղ տեղի ունեցած սվինամարտում ռուսները շատ զոհեր տվին։ Այնուհետև պաշտպանվողները, բաշվելով բերդի պատսպարանները (բլինդաժ, կազեմաթ), այնպիսի ուժեղ դիմադրություն ցույց տվին, որ ռուսները ստիպված եղան մինչև օգնական ուժերի ժամանումը, թողնել ամրոցը և նահանջել։ Գնդապետ Բելինսկին թեև այս անգամ էլ սկսեց թիկունքից հարձակվել կազեմաթների վրա, բայց իր նախորդի նման վիրավորվեց և մահացավ։ Դրանից հետո գեներալ Լազարևը օգնական ուժ ուղարկեց դժվարին դրության մեջ ընկած այս թևին, իսկ սպանված երկու հրամանատարների փոխարեն նշանակվեց գնդապետ Բլումերինգը։ Միաժամանակ Լորիս Մելիքովը փանլը ամրությունից մինչև Կարս գետը ընկած ամբողջ գծի հրամանատարությունը հանձնեց գեներալ Ճավճավաձեին։ Այս գեներալը իր կազակներով եկավ մինչև ամրոցի առաջ, հեծյալներին ձիերից իջեցրեց և հրամայեց մագլցելով բարձրանալ պատնեշների վրա։ Սրանց գալուց հետո պաշտպանները ստիպված եղան թողնել ամրոցը և ետ բաշվել։

310 || Համեմատաբար ավելի հեշտ է եղել բոլոր դիրքերի բանալի համարվող Հաֆրզ-փաշա և Կարադազ ամրոցների գրավումը։ Չնայած այն բանին, որ նախորդ երեկոյից

սկսած Շաֆրդ-փաշայի ամրության և Ալեքսանդրապոլի ճանապարհի մյուս կողմում գտնվող Կարադաղ ամրությունից անընդհատ կրակով են դիմավորվել, այնուամենայնիվ գնդապետ Ֆադեևը նախ գրավեց Հիշլալ երկու մարտկոցների միջև կառուցված ամրութիւնները, հետո նրկու գորագնդերի փոխադարձ օգնությամբ գրավվեց Կարադաղ մարտկոցը:

Այս հաջողութիւններից հետո Ալխազովի և Բլումերինզի գորագնդերը շարժվեցին դեպի քաղաք: Քաղաքի առաջամասում գտնվող բանակատեղի գրավումով՝ փողոցներում կոկորդ-կոկորդի արյունալի մարտեր մղեցին: Սակայն այս հաջողութիւններով էլ չավարտվեց Կարսի գրավումը: Կարս գետի ձախ ափին ռուսների ձեռնարկած հարձակումը տեղային հանգամանքների և բլուրների վրա կառուցված նրկու շարք ամրութիւնների պատճառով էլ ալեկի մեծ դժվարութիւնների էր հանդիպում: Այս պատճառով ռուսական սպայակույտը 1855 թվականի Մուրավյովի սխալը չկրկնելու համար, որոշեց բուն հարձակումը կատարել ամրութիւնների հարավ-արևելյան կողմից: Հնարավոր չեղավ գրավել Չիմի, Լադիբեփեի ամրութիւնները թե դրանց ամրակուռ լինելու և թե պաշտպանների ցույց տված ուժեղ դիմադրության պատճառով: Ռուսների հարձակումը ասլարդլուն անցավ: Նույնիսկ գետի այս կողմում գտնվող Սլուվարի ամրութիւնը փոխգնդապետ Մելիքովի կողմից գրավվելուց հետո նորից վտանգի է ենթարկվել, և Մելիքովը, որը աշխատում էր իր համար ճանապարհ բաց անել դեպի Չիմ ամրութիւնը, այս նոր հարձակման ժամանակ ստացած վերքից նույն օրը ևեթ մահացել է: Այս պատերազմի մասին ճիշտ գաղափար կազմելու համար չպետք է մոռանալ, որ այս բոլորը տեղի են ունեցել գիշերվա նույն ժամին: Ափսոս, որ Արար ամրոցն էլ չկարողացավ դիմանալ ռուսների հարձակմանը և ընկավ: Այժմ մնացել էր միայն միջնաբերդը իր շատ նպաստավոր դիրքով: Ռուսներին թվում էր, թե այստեղ արդեն կհանդիպեն բուռն դիմադրության: Սակայն բերդի հրամանատար Հուսեյին փաշան առանց կովի քաշվեց Վլադիկավկազի գնդի առջևից և, իր զինվորներին Կարս գետի ձախ ափը հավաքելով, մտադրվեց քաշվել դեպի էրզրում: Մինչդեռ, ինչպես վերևում նշվել է, էր-

ղըրումի ճանապարհին էլ սպասում էր ուսական հեծելա-
զորը: Հետևաբար 14000 զինվորները ստիպված եղան
հանձնել իրենց զենքերը: Կարողացան ազատվել միայն օս-
մանյան հեծելազորը, Հուսեյին փաշան և նրա հետևորդ-
ները:

311 || Նոյեմբերի 18-ին մեծ իշխան Միխայիլը մտավ ռուս-
ների կողմից երրորդ անգամ գրավված Կարսի բերդը
Ռուսները իբրև ավար վերցրել էին 300-ից ավելի թնդանոթ,
մեծ քանակությամբ ռազմամթերք, գերիների թիվը հաս-
նում էր առնվազն 17000-ի: Նրանց մեջ կային 8 փաշա, 800
սպա, 4500 վիրավոր և հիվանդ զինվոր: Ռուսների կորուս-
տը եղել է մի գեներալ, 170 սպա և 470 զինվոր սպանված:
Մի գեներալ, 650 սպա և 1726 զինվոր վիրավոր: Տասներկու-
ժամ տևող գիշերային այս մարտում օսմանյան զինվորնե-
րից նահատակվեց մոտավորապես 2500 մարդ:

Այս վերջին օրերին էրզրումի շրջակայքում էլ գործերո
վատացել էին: Տեր-Ղուկասովը Ալաջայի ճակատամարտից
հետո հարձակում սկսելով, էրզրումի ուղղությամբ հե-
տապնդել էր Իսմայիլ փաշային: Քյոփրյու-քյոյի կարևոր
դիրքում նա միացավ դարձյալ էրզրումի ուղղությամբ առաջ
շարժվող Հայմանի թևի հետ: Մուխթար փաշան քաշվել էր
Հասանկայե, սակայն իր տրամադրության տակ մնացած
սակավաթիվ զորքով այդտեղի պաշտպանության մասին
չէր էլ կարող մտածել, հետևաբար քաշվեց բնականից շատ
ամրակուռ Դևե-Բոյնույի դիրքերը: Ֆեյդի փաշան այստեղ
կառուցել էր հողային ամրություններ: Մուխթար փաշայի
դեպի այստեղ նահանջը շատ նպատակահարմար եղավ,
որովհետև Հայմանի թևի հեծելազորը հոկտեմբերի 29-ի
գիշերը Հասանկայեում հասավ Մուխթար փաշայի վերջա-
պահներին և առավոտյան գերի վերցրեց նրա երկու վաշ-
տերը: Մուխթար փաշան օգնական ուժ էր սպասում Տրա-
պիզոնից: Հայմանը, որպեսդի մինչ օժանդակ այդ ուժի ժա-
մանումը կարողանա իր գործը կատարել, որոշեց նոյեմբե-
րի 4-ին հարձակվել Դևե-Բոյնույի վրա: Նա հասկացել էր,
որ այդտեղի զինվորների համարձակությունը կոտրած է, և
պաշտպանական գծի կենտրոնն էլ շատ տկար: Նա իր լա-
նակը երկու մասի բաժանելով, էրզրումի ճանապարհի աջ
կողմի հրամանատարությունը հանձնեց գեներալ Տեր-Ղու-

կաստովին, իսկ ձախ կողմինը՝ գեներալ Դևիլին։ Այս գեներալները իրենց զորագնդերը նորից բաժանեցին երկուական հարձակվող թևերի։ Օսմանյան զորքը սկզբում անվեհեր դիմադրություն ցույց տվեց, որի պատճառով ձախ կողմում ուսաների հարձակումները ապարդյուն մնացին, իսկ աջ կողմում հաղթությունը շատ հապաղեց։ Մուխթար փաշան Դեև-Բոյնուլի կիրճի ելքում անձամբ ինքն էր ղեկավարում հրամանատարությունը։ Երբ նա տեսավ, թե ինչպես ուսանական հեծելազորը խելադար թափով առաջ էր ընթանում այդ կիրճով, բոլորովին շտաբականեց, որ հաջողությունը իր կողմը կլինի։ Սակայն պաշտպանվողները բոլորովին շփոթվեցին, երբ մի դիշեր առաջ մոտակա կիրճերում թաքնված ընդամենը չորս զաւով, թնդանոթածիղներին հետ միասին շատ ուժեղ կրակ բաց արին։ Խռովքը հասել էր այն աստիճանին, որ երբ ուսաները մազցում էին դեպի բլուրները, պաշտպանվողները շաշխատեցին կասեցնել նրանց մարտկոցների կրակով։ Թնդանոթածիղները տեղում թողնելով 60 թնդանոթ, իրենց լծկան ձիերին նստած խույս տվին։ Միայն Ֆեյզի և Մեհմեդ փաշաները իրենց բրիգադներով դիմադրություն ցույց տալով, որոշ շափով կասեցրին թիկունքից հետապնդող ուսաներին։ Վերջին օրերի ընթացքում զրկանքներից բացի արյունաքամությունից և հոգնածությունից անզոր ու թույլ վիճակում մինչև էրզրումի դռները հասած զինվորներին էրզրումցիները ներս չեն թողել, նույնիսկ զնդականերով են դիմավորել։ սակայն ի վերջո նրանք կարողացել են բռնի ուժով ներս մտնել, և իսկույն ցրվելով տները, հետամուտ են եղել ուտելիք, խմելիք ճարելու։ Այնպես են ասում, որ եթե այդ օրը ուսաները ևս հոգնած և հանգստի կարոտ չլինեին և կարողանային հետապնդումը շարունակել, այդ գիշերը հեշտությամբ կարող էին էրզրում մտնել։ Ի վերջո Մուխթար փաշան իր բանակի մնացորդով հասավ Ազիդին։ Ֆեյզի և Մեհմեդ փաշաներն էլ անվընաս աղատվեցին։ 56 թնդանոթներից կարողացան բերդ բերել միայն 13-ը։ Ամբողջ բանակից մնացել էր միայն հինգ-վեց հազար մարդ։

Չնայած իր բանակի կրած պարտություններին, Մուխթար փաշան չկորցրեց իր արիությունը և որոշեց մինչև

վերջ պաշտպանել էրզրումը: Իր բանակը համալրեց Տրապիզոնից և Անատոլիայի ներքին շրջաններից ժամանած զինվորներով: Էրզրումում եղած ամրություններից բացի, հունիս ամսից սկսած կառուցվել էին նաև արտաքին ամրություններ: Արտաքին գիծը պետք է կազմված լիներ միջանցիկ պատնեշներով իրար կապակցված 11 ամրություններից, սակայն կառուցված էր սրանց միայն մի մասը: Ամրությունները լրիվ սպառազինելու և ըստ արժանվույն պաշտպանելու համար անհրաժեշտ էր 150 թնգանոթ և 20000 զինվոր: Նյութական այս դժվարություններին ավելացան ուրիշները: Այլազան տարրերից բաղկացած քաղաքի ժողովուրդը մի պատգամավորություն ուղարկեց Մուխթար փաշայի մոտ և խնդրեց էրզրումը հանձնել ռուսներին: Մուխթար փաշան մերժել էր այդ խնդրանքը: Դրանից հետո ռուս մի բանազնաց զալով, առաջարկեց անձնատուր լինել: Մուխթար փաշան սկզբում խուսափողական, իսկ մի քանի օրից հետո մերժողական կտրուկ պատասխան տվեց: Հայմանը մտածելու համար երեք օր ժամանակ ևս տվեց: Այդ ժամկետը վերջանալուց հետո, իբրև սպառնալիք քաղաքի ումբակոծումը վերսկսելու կապակցությամբ գումարվեց պատերազմական ընդհանուր խորհուրդ, որին հրավիրվել էր նաև քաղաքի ավագանին: || Միաձայն որոշվեց զիմադրություն ցույց տալ: Բայց, այս լեռնոտ շրջանում ձմեռ եղանակը խիստ լինելու պատճառով ռուսները բավականացան քաղաքը բոլոր կողմերից միայն շրջապատելով և հրաժարվեցին առաջ շարժվելուց: Մուխթար փաշան էրզրումում լրիվ պաշարված չմնալու և նոր օգնական բանակ կազմակերպելու համար քաշվեց Տրապիզոնի ճանապարհի վրա գտնվող Բայբուրդ (Բաբերդ) քաղաքը: Բայց քանի որ այդ ժամանակ Ստամբուլի մոտակայքի ռազմավայրում տեղի էին ունենում ավելի կարևոր իրադարձություններ, իրեն հրավիրեցին այդ կողմերը, որից հետո ոչ ոք այլևս չէր կասկածում, թե պատերազմը շարունակվելու դեպքում էրզրումին ինչպիսի վախճան է սպասում: Հետագայում 1878 թվականի փետրվարի 21-ին կնքված զինադադարի համաձայն էրզրումը դատարկվեց և հանձնվեց ռուսներին:

325

|| Սուլեյման և Մեհմեդ Ալի փաշաների ու պալատի միջև երկար հաղորդակցությունները և այդ միջոցին երկու կողմերի առաջարկած ղանադան ժրագրերը ըկարողացան կանխել Պլինայի անկումը: Այն օրը, երբ հանձնվում էր Պլինան, պալատի զլխավոր քարտուղար Սալիդ փաշան Սուլեյման փաշային ուղարկած հեռագրում հետևյալ կերպ էր խոստովանում կացության վտանգավորությունը. «Ակ-նևրև է, որ թշնամին այս օրվանից հետո իր ամբողջ ուժով պիտի բռնատիրի Բալկանների խորքերը և թերևս պետու-թյունների միջամտությունից առաջ, մեզ հնարավորություն չապրով վերակազմավորվել, շարժվելու է դեպի էդիրնև և ավելի առաջ: Աստված մի արասցե, եթե այս նպատակին էլ հասնի, այդ ժամանակ հիմնահատակ կխորտակվի մեր պետության կառուցվածքը և իսլամական ազգը: Հետևա-բար, առանց մի բռնի անգամ կորցնելու, մեր առաջին գործն է լինելու այժմ իսկ ստեղծել էդիրնևի պաշտպանա-կան գիծը և նոր ուժերով համալրել Սոֆիայում գտնվող մեր դորաբանակը, որը բաղկացած է լինելու մեծ մասամբ դա-սալբություն և փախչելու պատրաստ աշխարհապահ դասից: Երկա հրամանատարի հայտարարության համաձայն, նա միանգամայն անկարող է լուրջ, կայուն դիմադրություն ցույց տալ թշնամու սպառազեն և վարժված զորքին»:

Հոկտեմբերի 28-ին Ստամբուլում խուճապը հասել էր այն աստիճանին, որ ցրեցին մինչև այժմ բաղմաթիվ ան-դամներ հիշատակված զինվորական բարձրագույն խոր-հուրդը և նրա փոխարեն պալատում ստեղծվեց մի ուրիշ հանձնաժողով: Զորաբանակի գեներալ Մահմուդ փաշայի զլխավորած այս հանձնաժողովի մեջ մտնում էին գեներալ-ներ Նեջիբը, Ալի Նիղամին, բրիգադի հրամանատար էդհեմ և սպայակույտի գնդապետ էսատ բեյերը: Այս սպաներից ոչ մեկը կյանքում դեռ պատերազմ չէր տեսել: Զինվորական խորհրդի ցրումը նշանակում էր նաև, որ այդ խորհրդի նա-խագահ դամատ (կայսեր փեսա) Մահմուդ փաշան նույնպես շնորհադուրկ էր արված կայսեր կողմից: Մահմուդ փաշան լինելով Սուլեյման փաշայի պաշտպանը, || վերջինիս գրած

326

մի նամակում հետևյալ խոսքերով է բացատրում այն ամե-

նր, ինչ ինքը կրել է իր նախագահության տակ եղած խորհրդից: Ե՛րևնչ եք սպասում դուք այս մարդկանցից, որոնք իրենց կյանքում ունենել են տեսել և հետևաբար բավականաչափ շեն հասկացել մեր վիճակը նրանց համեմատությամբ: Պլենայի անկումից երկու օր առաջ պաշտոնանկ էր արվել նաև գլխավոր հրամանատար Ֆոսֆոր Մուստաֆա փաշան, քանի որ Ստամբուլը արդեն հասկացել էր, որ Պլենայի անկումն ու հանձնումը արդեն մոտ ապագայի գործ է և գլխավոր հրամանատարը որպես թե ինքն առաջինն էր այն մարդկանցից, որոնք պնդում էին, որ բանակը պետք է մինչև վերջ դիմադրություն ցույց տա: Մուստաֆա փաշայի փոխարեն նշանակվեց Ռեուֆ փաշան: Քանի որ Սուլեյման փաշան Ռեուֆ փաշային համարում էր իր մեծագույն թշնամին, նրա գլխավոր հրամանատար նշանակվելուց հետո ցանկացավ հրաժարական տալ, բայց փաղիշահի և սադրազամի խնդրանքից և պնդումներից հետո առժամանակ հրաժարվեց այդ մտքից: Դեկտեմբերի 12-ին Մեկայում ուսական գահաժառանգի դեմ համարձակ, բայց ապարդյուն պատերազմ մղելուց հետո Սուլեյման փաշան դեկտեմբերի 14-ին Ստամբուլ ուղարկած հեռադրով տեղեկացրեց, որ իր մտքերը փաղիշահին և կենտրոնական իշխանության ղեկավարներին բանավոր ղեկուցելու համար ցանկություն ունի Վառնայի ճանապարհով գալ մայրաքաղաք: Նրան արտոնեցին մեկնել: Ավստրիական փոստատար շոգենավ նստելու համար նա եկել էր մինչև Վառնա: Սակայն, այստեղ սադրազամից և Ռեուֆ փաշայից ստացավ ուրիշ հրաման՝ Բալկանների վրայով գնալ Սոֆիա: Սուլեյման փաշան այլևս ուշադրություն չդարձնելով այդ հրամանի վրա, նստել էր Վառնայի նավամատույցում գտնվող «Սուլթանին» շոգենավը: Իր հետ վերցնելով հետևակի չորս զումարտակ և թնդանոթի մի մարտկոց, նա եկավ Ստամբուլ:

Արդուլ Համիդը թեև մեծարանքով ընդունեց նրան, բայց Սուլեյման փաշայի Ստամբուլ ժամանումը չորս դումարտակ դորբի հետ դիտվեց որպես հեղափոխություն առաջացնելու մտադրություն և, այդ մասին ներկայացված գաղտնի տեղեկագրի հիման վրա, հրամայվեց նույն օրն իսկ թողնել Ստամբուլը: Սուլեյման փաշան մեծ դժվարու-

327
 Թլամբ Թուլլուվոթլուն ստացալ զոնն մի գիշեր մնալ իր տանը, ընտանիքի հետ։ Հետագայում նա անձամբ գրի է առել ալ օրը Արդուլ Համիդի հետ տեղի ունեցած խոսակցութիւնը։ Ահա ալդ կարեոր տեսակցութեան ժամանակ տեղի ունեցած խոսակցութիւնից մի հատված։

Սուլեյման փաշա.— Պլենան մեր ձեռքից զնալուց և մեր կանոնավոր դորքի մի մասը կորցնելուց հետո պատերազմը շարունակելը մեզ մեծ վտանդի ենթարկելուց բացի, ոչ մի արդիւնքի չի կարող հասցնել։ Յարր դեռ Ռումելիում է։ Ձեր խոնարհ ծառային՝ ինձ, կամ Մահմուդ Զեյալեդդին իրաշախին, կամ ձեր վստահելի մեկ ուրիշ անձնավորութեան ուղարկեցեք նրա մոտ և ինչպիսի պայմաններ էլ որ լինեն, հաշտութիւն կնքեցեք նրա հետ. այս ձևով թերևս կասեցվի ռուսների առաջխաղացումը, և բաղմաթիվ քաղաքներ խուսափեն քարուքանդ լինելու և ավերակների վերածնելու վտանգից։

Արդուլ Համիդ.— Ինչ որ անհրաժեշտ է կատարեցեք, որպեսդի մինչև մի ամիս արգելեք ռուսներին անցնելու Քալանները։ Անգլիայի դեսպան սըր Լայարդը լորդ Բիկոնսֆիլդի անունից ինձ հայտեց, որ այս ամսի վերջին Անգլիան պատերազմ է հայտարարելու Ռուսաստանին։ Պատերազմական պատրաստութիւնները խիստ զաղտնի են պահելու, լորդ Դերբին անգամ գրանից լուր չունի։

Սուլեյման փաշա.— Անգլիան եթէ այսօր էլ պատերազմ հայտարարի, մի ամսից ավելի ժամանակ կպահանջվի, որպեսդի կարողանա մեզ օգնելու համար զինվոր ուղարկել, իսկ մինչ ալդ ռուսները կհասնեն Ստամբուլի դռներին։ Ձեր ծառայի կարծիքով, մեզ համար ուրիշ միջոց չկա, բան ուղղակի հաշտութիւն կնքել նրանց հետ, նախքան եվրոպական պետութիւնների միջամտութիւնը։ Գործը եվրոպացիների ձեռքը ընկնելու դեպքում Անգլիան, Ավստրիան, Իտալիան կաշխատեն օգուտ քաղել այս խառնակ դրութիւնից։ Այնուհետև, եթէ ռուսները մի քիչ էլ առաջանան, հուլները ոտքի կկանգնեն և պատերազմ հայտարարելով կանցնեն սահմանը։ Այսպիսով, փոխանակ ստիպված լինելու ամեն մեկին, մեկական բաժին տալու, նախընտրելի է այժմ իսկ, թեկուզ ամենաժանր պայմաններով բանակցութիւններ սկսել ռուսների հետ։

Պատերազմը դեռ չէր հայտարարվել: Մի երեկո նորին արքայական մեծությունը հայտնել էի հետևյալը. ասում են, որ մենք ունենք 600000 զինվոր, սակայն սրանք զինվորական կրթություն ստացած և վարժված զինվորներ չեն. աստործու կամեցողությամբ յոթ-ութ տարի հետո միայն ձեր արքայական մեծության շնորհիվ մեր զորքը պիտի դառնա զինավարժ. այժմ այս անվանը արժանի զինվորների քանակը հազիվ հասնի հարյուր հազարի: Այդ զորքով մենք չենք կարող պարտության մատնել հզոր, կանոնավոր և լավ կազմակերպված ռուսական բանակին: Մենք չունենք ոչ փոխադրական զունդ, ոչ երկաթուղային և հեռագրային գումարտակներ, այս բոլորից բացի, չունենք մանավանդ 600000 զինվորի դեկավարող սպաներ:

Արդույ Համիդը ասաց, որ հիշում է այս խոսքերը և խոստովանելով, որ ինքն էլ կողմնակից չէ պատերազմին, ավելացրեց. «պատերազմը հայտարարվել է Միդհատ փաշայի կարգադրությամբ: || Այն ժամանակ Միդհատ փաշայի առաջ քաշած փաստարկները հերքող ապացույցներ գտնելու համար շատ ստիպեցի Ռեզիֆ փաշային, սակայն վերջինս պատասխանեց, որ ոչ պատերազմի, ոչ էլ հաշտության համար իր վրա պատասխանատվություն չպիտի կարողանա վերցնել»:

Վերևում մենք նշել էինք, որ Սուլեյման փաշան սկրզբում նշանակվել էր Ռումելիի և Դանուբի բանակների ընդհանուր հրամանատար: Սակայն հետագայում, պատերազմի սկզբնական շրջանում նրա թույլ տված սխալների պատճառով նրան ավելի ծանր պատասխանատվության տակ դնելու համար Աբդուլ Համիդը նրան հանձնեց ամբողջ ծովափնյա շրջանների՝ Բոսնիայի, Հերցեգովինայի, Շվեդիայի, Ալբանիայի և մինչև Հունաստանի սահմանները գտնվող զինվորական ուժերի հրամանատարությունը: Այսպիսով, պալատում նոր կազմված զինվորական հանձնաժողովը բոլորովին զերծ մնաց պատասխանատվությունից:

Սուլեյման փաշան շատ լավ հասկացել էր, որ արտաքուստ թեև սիրալիք են իր նկատմամբ, բայց նախկին վրստահությունը չի մնացել: Արդեն համարձակությունը կորցրած, նա դեկտեմբերի 21-ին թողեց Ստամբուլը և գնաց էդիրնե: Տեղ հասնելով տեսավ, որ ամբողջությունները դեռ

պաշտպանական վիճակի շենքերովն է դիրնն հրավիրեց Արիդ փաշային, որին շինել էր տվել Ռուսչուքի ամրությունները, և հանձնարարեց ավարտել այդտեղի ամրությունների թերի կառուցումները:

Դժբախտաբար շատ շուտ վրա հասավ Սուլեյման փաշայի նախատեսած աղետը: Պլենայի գրավումից հետո տարածալեռություն առաջացավ ռուս հրամանատարների շրջանում, Ռմանը այն կարծիքին էին, որ ձմեռվա խստության հետևանքով պատերազմը հարկավոր է հետաձգել մինչև դարուն, մի մասն էլ, ընդհակառակը, գտնում էր, որ պետք է ամենամեծ զգվարությունների գնով, առանց ընդմիջման շարունակել պատերազմը: Ինչպես Գեոմանիայի զինվորական ղեկավարները այդ ժամանակ ձմեռվա ընթացքում Բալկաններից անցումը համարում էին վտանգավոր, այնպես էլ զեներալ Տոթլեբներ Ալեքսանդր կալսեր Պետերբուրգ մեկնելուց առաջ գլխավոր շտաբում գումարված ռազմական խորհրդում հայտնել է այն միտքը, որ Բալկաններից անցնելու գործողությունը պետք է հետաձգել մինչև մայիս, իսկ մեծ իշխան Նիկոլայը, ընդհակառակը, այն կարծիքին էր, որ ձմռանը, Գանուբի մյուս ափի հետ հաղորդակցությունը ընդհատվելու հետևանքով, ռուսական բանակի համար լավիադանց վտանգավոր կլիներ անցկացնել Բուլղարիայում և որ ամենագլխավորն էր, թուրքիային ժամանակ չպետք է տրվեր վերակազմելու նոր ուժեր:

Վերջապես որոշվեց երկու ուղղությամբ, այսինքն՝ Եփակայի կիրճից և էթրուպուլ լեռնաշղթայից շարունակել առաջխաղացումը ուղիղ եդիրներ վրա: Այն թևը, որը անցնելու էր Շիպկայի կիրճը, հնարավորություն ուներ բանալու եդիրների ճանապարհը, իսկ մյուս՝ էթրուպուլի լեռնաշղթայով անցնող թևը միանալու էր սերբերի հետ և գրավելով Սոֆիան ու Պլովդիվը, օսմանյան բանակի վրա հարձակվելու էր թիկունքից: Այդ նպատակով երրորդ զվարդիական դիվիզիան և իններորդ կորպուսը ուղարկվեցին Օրխանիե՝ ուժեղացնելու համար գններալ Գուրկուչի բանակը: Այն բաղկացած էր 75000 զինվորից և առաջադրանք ուներ անցնել էթրուպուլի լեռնաշղթան: Շիպկային հատկացված Ռադեցկու բանակը ուժեղացնելու համար չորրորդ կորպուսի մի մասը ուղարկվեց Սելվի, մյուս մասը Գաբրովու Գաբրովո ուղարկված

330 գրենադերական կորպուսը և կազմում էր ընդհանուր պահեստային մասը:

Գուրկոյի բանակը, որը արդեն կրում էր Արևմտյան բանակ անունը, կրկին բաժանվեց երեք թևի՝ գեներալներ Կատալայի, Վելյամինովի և Դանդելիի հրամանատարությամբ: Իշխան Օլենբուրգը և գեներալ Շուվալովը 26 վաշտով և 25 թնդանոթով Արար ֆոնաբ անունով լեռնանցքի առաջ դիրք էին զբաղեցրել: Զորամասերը առաջ շարժվելու համար ստիպված էին ճանապարհ բաց անել խիստ ցրտի. բուք ու բորանի պայմաններում: Այդ գործողությունը էլ ապրիլի էր դժվարանում նրանով, որ պետք է կատարվեր հնարավորին չափ անադմուկ, աշխատելով չգրավել թշնամու ուշադրությունը: Առաջընթաց թևը վեց օրվա ընթացքում հաղթվեց կարողացել էր կտրել 16 վերստ ճանապարհ: Մյուս թևերն էլ մեծ դժվարություններ և կորուստներ կրեցին: Գուրկոն հունվարի 1-ին Արար ֆոնաբ լեռնանցքը գրավելուց և մի քանի թեթև մարտերից հետո մտավ Սոֆիա: Այստեղ նա գտավ մեծաքանակ ռազմավար: Հունվարի 1-ին Պլովդիվի ուղղությամբ գրավեց Ահթմանը, 13-ին՝ Թաթար Փաղաքը:

Գուրկոյի Սոֆիա մտնելու լուրը ստանալուն պես Ռադեցկին հրամայեց հարձակվել Նիպկայի կիրճում գտնվող օսմանցիների վրա: Գեներալ Սկոբելևի ջոկատով ուժեղացած Ռադեցկու բանակը հասել էր 60000 մարդու: Որպեսզի թուրքերին թույլ չտրվի կռահել հարձակման բուն նպատակը և օսմանյան բանակն էլ զբաղեցվի տարբեր կողմերում, գեներալ Կարցովը առաջադրանք ստացավ անցնել Տրոյանի կիրճը, իսկ գեներալ Դելինհանովին պետք է ցույցեր կատարեր Ահմեդլի, Չվարտիցա և խային բլույթի կողմերում: Թեև Տրոյանի կիրճն անցնելը համարվում էր զրևթե անհրաժեշտ, չնայած սաստիկ ցրտին, գեներալ Կարցովին հաջողվեց անցնել այդ տեղից և հունվարի 9-ին գրավեց Զոփութը և Կարլովան: Գեներալ Ռադեցկին, որ ընդհանրապես կողմնակից չէր մեծ իշխան Նիկոլայի հանդուգն ծրագրերին, կռահեց, որ օսմանցիները բաց են թողել Շիպկայի մոտ եղած երկու ճանապարհները, որոշեց յուրաքանչյուր ուղղությամբ մեկական պահակազույգ ուղարկել Շիպկան շրջապատելու համար: Այս երկու պահակազույգերը սարսա-

331 փելի ցրտին անցան լեռնաշղթան և հունվարի 7-ին հասան Շիպկայի հարավային շրջանը։ Սեն Նիկողա լեռան վրա ռուսական բանակի կենտրոնի հրամանատար Ռադեցկին տեսնելով, որ իշխան Միրսկու թևը Յանինայում մնացել է բոլորովին միայնակ, որոշեց հունվարի 9-ին Շիպկայի մեծ ճանապարհի վրա ճակատային հարձակում գործել։ Այս հարձակումը կատարվել է 14-րդ զիվիզիայի երկրորդ բրիգադի կողմից և թեև 1700 զինվորի ու սպայի կորստյան պատճառ է դարձել, բայց հասել է Բալկաններն անցնելու հանդուգն գործողության հիանալի արդյունքի, օժանդակել է, որ կողերում գտնվող թևերը օսմանյան բանակն առնեն ավելի սեղմ օղակի մեջ։

Վելսել փաշայի հրամանատարության տակ եղած գործամասերը, տեսնելով Շիպկայի ձախակողմի ճանապարհից անցնող Սկոբելևի մերձեցումը, նահանջել էին, թեև Ռադեցկու 14-րդ զիվիզիայի դիմաց իր ձեռքի տակ մնացել էր ղեռևս 22 վաշտ զինվոր։ Փոխանակ աշխատելու այդ ուժերով ճեղքել շրջապատման գիծը և դուրս գալու այնտեղից, նա ոչ մի գործողություն չնախաձեռնեց։ Երբ ռուսները ավարտեցին պաշարումը, նա բարձրացրեց սպիտակ դրոշակը։ Այսպիսով, Շիպկայի կիրճի կարևոր դիրքերի հետ միասին, օսմանյան բանակը կորցրեց իր զորքի մի կարևոր մասը ևս։ Ղերի ընկան 32000 մարդ, չորս փաշա, ութսուն բարձրագույն հրամանատար և երկու հարյուր ութսուն սպա։ Ռուսները գրավեցին 103 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ հրաքաններ և այլ զինամթերք։ Անվեհեր կերպով պաշտպանվող օսմանյան զորքից կար 6000 վիրավոր և սպանված։ Մեծ էր նաև ռուսների կորուստը։ Եթե Սուլեյման փաշան 50000-ի հասնող իր ուժը միացնել Շիպկայի կիրճում գտնվող Վելսել փաշայի հրամանատարության տակ եղած զորքին, անկասկած, հետևանքը այդպիսին չէր լինի։ Սակայն Ստամբուլը որոշել էր, որ Սուլեյման փաշան միանա Շաբիր փաշային, որը պիտի դիմադրեր գեներալ Գուրկույին։

Մեծ իշխան Նիկողայը իր սպայակույտի հետ միասին մոտեցավ ռազմաճակատին և հունվարի 7-ին հասավ Լուֆթին։ Որոշ ժամանակ նա մեծ անհանգստությամբ և մտահոգությամբ սպասեց իր նախապատրաստած հանդուգն ծրագրի արդյունքին։ Հունվարի 9-ի առավոտյան լուր ստացավ

այն մասին, որ իշխան Միրսկին տասներկու ժամ տևած
նակատամարտը զաղարեցրել է, իսկ Սկոբելևի թևից ոչ մի
տեղեկություն չէր ստացվում: Վերջապես նույն օրը երեկո-
յան, ռեզնանուր բանակատեղի հեռագրական հաղորդակցու-
թյանը հսկող Ջինգիզ խանը անձամբ մեծ իշխանին հանձ-
նեց Ռադեցկու շնորհավորական հեռագիրը, որով հաղոր-
դում էր Վելյսել փաշայի բանակի գերեվարության մասին:
Այդ լուրը իսկույն փոխեց ռուսական սպայակույտի նախ-
կին ծոագիրը:

332 Սկզբանլըքում հաստատվելու և մյուս կողմից գններալ
Գուրկոյին օգնության հասնելու նախկին որոշման փոխա-
րեն, որոշվեց ուղղակի գրավել էդիրնեում վերջացող եր-
կաթուղին և օսմանյան բանակը բաժանել նրկու մասի: Բա-
նակի՝ Պլովդիվի մերձակայքում գտնվող մասը պիտի ետ
մղվեր դեպի Ռոդոպի լեռները:

Շիպկայի կիրճի գրավման լուրը ռուսական ընդհանուր
շտաբից առաջ ստացել էր Ստամբուլը: Ուստի Աբդուլ Հա-
միդը զինադադարի առաջարկի համար դեռ հունվարի 9-ին
լիազոր նշանակեց ընդհանուր հրամանատար Ռեուֆ փա-
շային: Թեև Ռուսաստանում նախօրոք որոշված էր շահմա-
ձայնվել զինադադարի առաջարկին, բայց և այնպես մեծ
իշխան Նիկոլայը նորից հեռագրեց ցարին և մանրամասն
հրահանգ պահանջեց: Արդարև, թեպետ կայսրը բռնալույս
կերպով լիազորություն տվել էր մեծ իշխանին անհրաժեշ-
տության դեպքում հաշտության բանակցություններ վարե-
լու մասին, բայց, հավանաբար, իշխան Գորչակովի ընդդի-
մության պատճառով է, որ մինչև հիմա որևէ գրավոր լիա-
զորագիր չէր ստացվել: Հունվարի 11-ին լուր ստացվեց, որ
մասնավոր պաշտոնատարի միջոցով Պետերբուրգից ուղարկ-
վել են պաշտոնական գրություններ, որոնցով հայտնվում
է, թե ինչպիսի պայմաններով է թույլատրված վարել հաշ-
տության բանակցությունները: Միաժամանակ հայտնված
էր, որ բանակցությունների ընթացքում չպետք է դադա-
րեցնել ռազմական գործողությունները:

Հաշտության առաջարկը ռուսական կառավարությանը
գեռևս անժամանակ էր թվում, քանի որ իր շահերից ելնե-
լով ավելի հարմար էր, որ հաշտության պայմաններն

առաջադրելու ժամանակ օսմանյան երկրներից հնարավոր-
շին չափ շատ տարածություն գրաված և Ստամբուլին
ավելի մոտեցած լինեն:

Արդույ Համիդի՝ ցարին ուղարկած հեռագիրն անգամ
չկարողացավ ստիպել ռուսներին՝ ետ կանգնել իրենց
մտադրություններից, այսինքն՝ հրաժարվել առաջխաղա-
ցումից: Որպեսզի հաշտության պայմանները ժամանակից
շուտ ննզլիային հայտնի չդառնան, որոշվեց հրաժարվել
մեծ իշխան Նիկոլային հրամաններ և հրահանգներ տալու
մտքից, քանի որ դրանք կարող էին հաղորդվել օսմանյան
ներկայացուցիչներին:

Ըրբ Ռեուֆ փաշան պահանջում էր հեռագրով իրեն
հայտնել հաշտության պայմանները, պատասխան ստա-
ցավ, որ այդ մասին կարող են հաղորդել միայն այն ներ-
կայացուցիչներին, որոնք համապատասխան լիազորագրե-
րով կուղարկվեն Բարձրագույն Դռան կողմից: Այդ միջոցին
ռուսական ընդհանուր բանակատեղր փոխադրվել էր Կըզան-
լըբ: Պետության կողմից || ներկայացուցիչ նշանակված
Սերվեր և Նամբր փաշաները հունվարի 19-ին ժամանեցին
այստեղ: Օսմանյան ներկայացուցիչների ժամանման հետ
միասին բանակատեղի հասավ նաև իշխան Գորչակովի հե-
ռագիրը: Ձգձգողական քաղաքականության կատարյալ
օրինակ հանդիսացող այս հեռագրում մեծ իշխանին հրա-
մարվում էր ժամանակ շահելու համար ներկայացուցիչնե-
րին չհայտնել, թե ինչ է պահանջում Ռուսաստանը, այլ
ներանցից հարցնել, թե ի՞նչ են տալու Ռուսաստանին:

Քանի որ մեծ իշխան Նիկոլայը դիվանագետ լինելուց
ավելի զինվորական բնավորության տեր մարդ էր, դինվո-
րականի իր գիրքին արժանի չհամարեց նման ձևով տանջել
սլարտված թշնամուն, բայց նրան համոզեցին, որ թուրքերը
դեռ անզլիական օգնության վրա հույս ունենալով, իրենք են
աշխատում ձգձգել բանակցությունները: Սերվեր փաշան
ռուսների կողմից հաշտության բանակցություններին լիազոր
նշանակված պրն. Նելիգովի հետ բանակցություններ վարե-
լիս ամբողջ հանցանքը բարդում էր կոմս Իգնատևի վրա: Բա-
նակցությունների ընթացքում Նամբր փաշան ավելի համ-
բերատար և չափավոր էր: Նա Նելիգովին դիմել էր այսպես.
«Մեծ իշխանին ասեք, որ ես եղել եմ նրա հոր և մոր լավա-

գույն բարեկամը, այժմ ծերացել եմ և ծերությունից ավելի իմ մեջքս ուրրող ցավը և իմ տարաբախտ հայրենիքի այս-պիսի անողորմ աղետների հանդիպելն է, և այն վիշտն ու տառապանքը, որ ես դատապարտված եմ կատարելու այս-պիսի տխուր պարտականություն: Խնդրում եմ, որ մեծ իշխանը անգթություն չցուցաբերի»:

Մեծ իշխանը և օսմանյան ներկայացուցիչները առաջին անգամ հանդիպեցին հունվարի 20-ին: Մեծ իշխանը կարևորություն շտալով Գորշակովի հրահանգներին, որոշել էր հաշտության պայմանները հաղորդել ներկայացուցիչներին, որովհետև վախենում էր, որ բանակցությունները ձեռք-ձրգելու դեպքում ռուսական հեծելազորը, արագ շարժվելով, կարող էր հասնել մինչև Ստամբուլ: Ռուսական սպայակույտը նպատակահարմար չէր գտնում նախքան Կալիպոլիի գրավումը հասնել Ստամբուլ: Մինչդեռ Ալեքսանդր կայսրը, նկատի ունենալով Անգլիայի միջամտությունը, դեմ էր Գալիպոլիի գրավմանը:

Գուրկոն, Սոֆիայում բավականաչափ պահնորդ գործ թողնելուց հետո, շուրս թևով շարժվել էր դեպի Պլովդիվ: Աջակողմյան թևը գեներալ Վելյամինովի հրամանատարությամբ Սամակովի ճանապարհով, կենտրոնի աջակողմյան թևը Շուվալովի հրամանատարությամբ՝ Ահթման և Տրոյան կիրճի ճանապարհով, կենտրոնի ձախակողմյան թևը գեներալ Շիլդերշուդների հրամանատարությամբ Գոպուլինցայի հովիտից, ձախակողմյան թևն էլ գեներալ Գրոդնեի հրամանատարությամբ Մելկայի և Օթլուբ-բլոյի ճանապարհով առաջ էին շարժվում: Սուլեյման փաշային ենթակա զորքը, Շիպկայի կիրճի գրավումից հետո երկու ջոկատի բաժանվելով, ետ էր քաշվել դեպի Պլովդիվ: Այս ջոկատներից Սուլեյման փաշայի անմիջական հրամանատարության տակ գտնվող ուժեղագույնը թեև ուղիղ ճանապարհով շարժվելու պատճառով աղատվել էր ռուսներից, բայց Սամակովի ճանապարհը գրաված մյուս ջոկատը, Պլովդիվի շրջակայքում ստիպված եղավ երեք օր կռվել ռուսների դեմ: Այս պատերազմում հաղթեցին ռուսները: Սուլեյման փաշայի բանակը բաժանվեց երկու մասի:

Գուրկոն այս պատերազմների մասին մեծ իշխանին տված զեկուցագրում ասում է. «Հունվարի 6-ից մինչև փե-

տըրվարի 1-ը իմ կորպուսի ձեռք բերած արդյունքը հետևյալն է.

Առաջինը Սուլեյման փաշայի հարյուր վաշտից բաղկացած բանակի պարտութունն է: Այդ վաշտերի գրեթե կեսը չախչախվել ու ցրվել է Թաթար Փաղարջքի և Պլովդիվի ճանապարհի հարավային լեռներում, իսկ մյուս կեսը, նետովելով էդիրենի ճանապարհի վրա, ստիպված եղավ Ռոդոպի լեռնաշղթայի մյուս կողմից փախչել դեպի ծովը: Սուլեյման փաշայի բանակը, որը տվել էր մի քանի հազար մարդու կորուստ և երկու հազարից ավելի գերի, բոլոր թեղանոթածիգներին և բազմաթիվ զինամթերային պահեստներ թողել է մեր ձեռքը: Շիպկայի պատերազմից հետո Բալկանների հարավային մասում Թուրքիայի միակ ուժը հանդիսացող օսմանյան այս բանակի պարտութունը և էդիրենի ամրակուռ ամրությունները անպաշտպան թողնելով այդ գերքի մյուս կողմը քաշվելը մինչև էդիրեն գնալու համար թույլ են տալիս առանց արգելքի կատարելու ձերդ բարձրապատվության տված հրամանը: Երբ ես ժամանեցի էդիրեն, այն արդեն գրավված էր հեծելազորի մի շուկատի կողմից*:

335 Սուլեյման փաշայի հրամանագրերը ձեռք են բերվել համեմատաբար նվազ կորուստներով: Հիշյալ ժամանակամիջոցում իմ հրամանատարության տակ եղած կորպուսից սպանվել է լոթ սպա և երկու հարյուր քսան զինվոր, վիրավորվել քսանվեց սպա և ինն հարյուր ութսուն զինվոր...

Կոմս Շուվալովի հրամանատարության տակ գտնվող կենտրոնական զորագունդը հունվարի 20-ին հասավ Սուլեյման փաշայի բանակին:

Հակառակ վեց աստիճան ցրտին, սառույցով ծածկված Մարիցա գետը անցնելու մասին կոմս Շուվալովի ընդունած

* էդիրենի ամրություններն այդ ժամանակ շատ կարևոր էին և ամրակուռ: Ինչպես հետագայում խոստովանել է մեծ իշխան Նիկոլայը, եթե օսմանցիները այստեղ պաշարմանը զիմացրություն ունեւ տային, ապա, անկասկած նրանց կհաջողվեր թշնամուն կասեցնել առնվազն այնքան, որքան Պլենայի առաջ: Մեծ իշխանն ասում է, որ այդ գերքերի վրա հրամանատար էր նշանակվել Մեհմեդ Ալի փաշան, պաշտպանների հիմքն էլ կազմելու էին Օսման փաշայի հրամանատարության ներքո եղած քսաներեք վաշտերը: Սակայն էդիրենի կուսակալ էյուր փաշան, պայթեցնելով վառոդի պահեստը, փախուստի ազդանշան է տվել, Մեհմեդ Ալի փաշան էլ հետևել է նրա օրինակին:

որոշումը, այդ առաջադրանքի փայլուն կատարումը հրա-
ձիգների և անձնապահ ղեկի կողմից, նույն օրը մեր հեծե-
լազորի ժամանումը Պլովդիվի պարիսպների տակ, ահա
այս բոլորը հանդիսացան հունվարի 15-ի, 16-ի և 17-ի
ազգային զործողությունները, որոնք վերջացան Սուլեյ-
ման փաշայի կատարյալ պարտության: Իմ զորամասերը
Պլովդիվի և էդիրնեի միջև եղած 180 վերստ տարածությու-
նը կտրեցին վեց օրում: Հունվարի վեցից մինչև քսանութը
նրանք Սոֆիայից սկսած անցան երեք հարյուր հիսուն
վերստ ճանապարհ: Զինվորները իրենց վրա կրում էին ութ
օրվա պաշար և հարյուրական փամփուշտներ, ես ստիպ-
ված չեղա սպասել կառքերին: Լեռներում բոլոր թնդանոթ-
ները զինվորները փոխադրել էին իրենց ձեռքերով: ուստի
ես թնդանոթներով իջա դաշտ և կարողացա հասնել թշնա-
մունք:

Ինչպես երևում է, Գուրկոն Բալկանները անցնելուց
հետո իր ամբողջ ուժով հետապնդել է Սուլեյման փաշայի
բանակին և հասել մինչև էդիրնե, հետևելով այն կանոնին,
որ հաղթանակը սրունքներում է, Իսկ տարաբախտ Սուլեյ-
ման փաշան այս պարտության պատճառով կանգնել է զին-
վորական դատարանի առաջ և երկար դատավարությունից
հետո աստիճանազրկվել է ու աքսորվել Բաղդադ:

Հունվարի 20-ին մեծ իշխանի և օսմանյան ներկայա-
ցուցիչների միջև տեղի ունեցած առաջին հանդիպման ժա-
մանակ մեծ իշխանը, Պետերբուրգից ստացած հրահանգի
համաձայն, հարցրել էր ներկայացուցիչներին, թե ինչ
առաջարկներ են ներկայացնելու հաշտության համար: Ի
պատասխան նամբը փաշան ասաց, որ իրենք լիազորված
են հայտնելու, որ Արդու Համիդը ապավինում է ռուսական
կայսեր վեհաձևությանը: Այդ միջոցին հասավ էդիրնեի
անկման կսկծալի լուրը: Մի քանի օր հետո մեծ իշխանը իր
շտաբը փոխադրեց ալետեղ: Մեր ներկայացուցիչները
Ստամբուլից նոր հրահանգ ստանալու համար մեծ իշխա-
նից խնդրեցին մի քանի օր ժամանակ: Իսկ մեծ իշխանը
օսմանյան ներկայացուցիչների հաշտության պայմանները
անմիջապես ընդունած չլինելու պատճառով սկսեց խորհրդ-
րակցել Պետերբուրգի հետ Գալիպոլիի գրավման և Ստամ-
բուլում օսմանցիների իշխանությանը վերջ տալու մասին...

347 Ս Եծ իշխանին մենք թողել էինք այն ժամանակ, երբ էդիրենում զբաղված էր Ստամբուլը գրավելու պատրաստություններով: Թուլլուսթյուն ստանալու համար Պետերբուրգ ուղարկած հեռագրի պատասխանը ստացվեց միայն հունվարի 29-ին: Սակայն, հունվարի 27-ին Ստամբուլից մեր ներկայացուցիչներին հրաման էր տրվել ընդունել հաշտության համար ուսաների առաջարկած բոլոր պայմանները, ինչպիսին էլ լինեն դրանք: Իսկ Պետերբուրգից եկած պատասխանում հրամայված էր, որ եթե թուրքերը երեք օրվա ընթացքում չդադարեցնեն դիմադրությունը, շարժվել դեպի Ստամբուլ, սակայն քաղաք մտնել միայն այն պարագայում, երբ ստեղծվի մեծ խառնաշփոթություն: Ցարը վճռականորեն դեմ էր Գալիպոլիի գրավմանը: Չնայած դրան, հետագայում այս հրահանգը փոխվեց, ընդհանուր հրամանատարին տրվեց լայն իրավասություն և այլևս մեծ կարևորություն չտրվեց այն բանին, թե ի՞նչ կասի Անգլիան: Այս մասին մեծ իշխանին տրված վերջին հրահանգը եղել է հետևյալը. «Եթե անգլիացիները խաղաղասիրություն դրծեն, նրանց դիտեցեք որպես կարգի պահպանմանը օժանդակելու եկած դաշնակիցներ, իսկ եթե թշնամական վերաբերմունք ցուցաբերեն, դուք ևս վարվեցեք նրանց հետ նույն կերպ»:

Օսմանյան պետության և Ռուսաստանի միջև կնքված համաձայնագիրը հունվարի 31-ին մեծ իշխանի և Սերվերու Նամըբ փաշաների կողմից ստորագրված արձանագրությունն է: Այն պարունակում է հաշտության պայմանների ամենակարևոր սկզբունքները: Այս արձանագրության համաձայն Բուլղարիան դառնալու էր վարչական ինքնավար և հարկատու իշխանապետություն, որի սահմանները լինելու էին ըստ նրա ժողովրդի ազգային մեծամասնության և, բոլոր պարագաներում, Ստամբուլի կոնֆերանսում առաջարկված տերիտորիայից բացառաբար: Կառավարական պաշտոնյաները և ազգային զորքը լինելու էին քրիստոնյաներից: Այսուհետև օսմանյան զորքը չպիտի գտնվեր Բուլղարիայում, ճանաչվում էր Չեռնոգորիայի անկախությունը և պատերազմում նրա գրաված հողերը միացվում էին

ներանձանաշվում էր նաև Ռումինիայի և Սերբիայի անկախութիւնը:

Ռումինիային տրվում էր անհրաժեշտ շափի հողային փոխհատուցում, Սերբիային խոստանում էին սահմանային ուղղումներ: Բոսնիա և Հերցեգովինային վարչական ինքնավարութիւն շնորհելու՝ նման, եվրոպական Թուրքիայի՝ քրիստոնյա բնակչութիւն ունեցող մյուս նահանգներում ևս կատարվելու էին բարենորոգումներ: Բարձրագույն Դուռ պարտավորութիւն էր ստանձնում վճարել Ռուսաստանի պատերազմական ծախքերը և կրած վնասները: Հետագայում էր որոշվելու այն հարցը, թե ինչպես պետք է վճարվի հատուցումը՝ դրամով, հողերի ղիջումով, թե այլ ձևով: Փաղիշահը ցարի հետ կնքելու էր մի պայմանագիր Սև ծովում և Դարդանէլի նեղուցում Ռուսաստանի իրավունքների ու շահերի պահպանման մասին: Մեծ իշխանի շտաբում կողմերի լիազոր ներկայացուցիչների միջև իսկույն սկսվելու էին բանակցութիւններ՝ որոշելու համար հաշտութիւն պայմանագրի նախաբանը: Զինադադարի պայմանադիրը ստորագրվելուց անմիջապես հետո, հաշտութիւն բանակցութիւնների ընթացքում, դադարեցվելու էին ռազմական գործողութիւնները պատերազմող կողմերի, այդ թվում նաև Ռումինիայի, Սերբիայի և Զեռնոգորիայի բանակների միջև: Զինադադարը ստորագրելուց հետո օսմանյան կառավարութիւնը պետք է անմիջապես հրաման արձակեր զորքին՝ դատարկելու Վիդինի, Ռուսչուքի և Սիլիսթրեի բերդերը եվրոպայում և էրզրումի բերդը Ասիայում: Բացի դրանից, բանակցութիւնների ընթացքում ռուսական զորքին իրավունք էր վերապահվելու գրավել զինադադարի պայմանագրում նշված կետերից մի քանիսը:

Նույն օրը ռուսական սպայակուլտի պետ Նեպոկուլչիցկին և նրա տեղակալ Լեսկին, իսկ մեր կողմից Նեչիբ և Օսման փաշաները ստորագրեցին զինադադարի պայմանագիր երեք օր ժամկետով, բաղկացած տասը հոդվածից: Զեղորդոտու սահմանները ցույց տվող այս պայմանագրի ուղարկութիւն արժանի կողմը այն է, որ Ռուսաստանը այն ստորագրել է առանց Ռումինիայի և Սերբիայի համաձայնութիւնը ստանալու, ինչ վերաբերում է Զեռնոգորիային, ապա նրան էլ հայտնել էր, որ նա մասնակցի զինադադարի

349 պայմաններին, ռազմական գործողությունները դադարեց-
նելուց հետո: Ունկսակած սրա նպատակն այն էր, որ հաս-
կացնել տար, թե Չեռնոգորիան վաղուց ի վեր ճանաչված է,
որպես անկախ պետություն: Հիմնական արձանագրության
մեջ հիշատակված բերդերից բացի, օսմանցիները դատար-
կելու էին նաև Բելկրատչըբը, Ռազգրադը և Հաչի-օղլի Փա-
դարչըբը: Կոմս Բոնատևը հաշտության բանակցությունները
սկսելու համար էդիրնե գալու ժամանակ բերել էր հետա-
դայում Սան-Ստեֆանոյում ստորագրված պայմաններից
ափելի ծանր մի շարք պայմաններ: Այդ պայմանների հա-
մաձայն մեր ձեռքում մնում էր Սալոնիկի կողմում հողի
շատ նեղ մի գոտի:

Պրուսիայի և Ֆրանսիայի միջև տեղի ունեցած 1870

թվականի պատերազմից հետո Եվրոպայի իրադրության
մեջ առաջացած փոփոխություններից ամենից շատ տուժել
էր Անգլիան: Ժամանակին, Ղրիմի պատերազմի իր դաշնա-
կիցը՝ Ֆրանսիական պետությունը, այն վիճակի մեջ չէր, որ
կարողանար դեմ դուրս գալ Ռուսաստանի արևելյան քաղա-
քանակությունը: Ընդհակառակը, Ռուսաստանին նա դիտում
էր որպես իր ապագա դաշնակիցը: Փանի որ երեք կայսրերի
դաշինքը այժմ նպաստում էր Ռուսաստանի դիրքին, մյուս
կողմում անգլիական քաղաքականությունը մնում էր բոլո-
րովին առանձնացած: Բացի դրանից, տորիների կուսակցու-
թյանը պատկանող անգլիական դաժիճը եթե բարեկամ էլ
չէ Ռուսաստանին, ապա օսմանյան վատ վարչությունը
պահպանելու համար ցանկություն չունենալով Անգլիային
և Ռուսաստանին բախեցնել այնպիսի մի պատերազմով,
որի հետևանքը շատ կասկածելի է, ըստինքյան աջակցու-
թյուն էր ցույց տալիս նրան: Լորդ Բիկոնսֆիլդը այսպիսի
դժվարին հանդամանքներում, հաղթահարելով բոլոր տե-
սակի երկրորդական նկատառումներն ու դժվարություննե-
րը, կարողացել էր պաշտպանել Մեծ Բրիտանիայի դիրքն
ու աղղեցությունը քաղաքական աշխարհում և այն, որ բո-
լոր անգլիացիներին համոզել էր ընդունելու ուսուներին
Ստամբուլի դռներից հեռացնելու անհրաժեշտությունը,
ինչպես նաև այդ հաջողությունը կրկնապատկել էր նրա
փառքը:

Ստամբուլի դեսպան Լալարդի կարծիքով ուսուները,
դատելով վերոհիշյալ համաձայնություններից, երեք օրվա

113

ընթացքում հասնելու էին Ստամբուլի դարպասներին: Հուն-
վարի 11-ին զուարվեց անգլիական պառլամենտը: Բաց-
սան հառում նշվեց, որ հաշտության բանակցությունները
սկսվելու ժամանակ Աբդուլ Համիդը խնդրել էր անգլիայի
մրջամտությունը, որից հետո հուլիս հայտնվեց, որ պառլա-
մենտը կկատարի անհրաժեշտ հատկացումներ մի շարք
սախագորչական միջոցառումների համար, որոնք բխում
են արևելքի պատերազմական իրադարձություններից: Փե-
տրվարի 8-ին համայնքների պալատը մի քանի օր խոր-
հրդակցելուց հետո յի 25 ձայնով ընդգնմ 124-ի ընդունեց
զեց միլիոն ստեռլինգի հատկացում կատարելու որոշում,
իսկ լորդերի պալատը փետրվարի 22-ին հաստատեց այն:
Ռուսաստանի կառավարությունը հունվարի 15-ին
հաշտության պայմանները կիսապաշտոնական ձևով հա-
ղորդել էր անգլիական կառավարությանը: Դա պատճառ
զարձակ, որ վերջինս արագացնի իր որոշումը: Ֆինանսնե-
րի միսիստր սրբ Ստաֆֆորդ Նորդկոպը համայնքների պա-
լատում հաղորդեց, որ նավատորմին հրաման է տրվել
մտնել Դարդանելլի նեղուցը, բայց այս հրամանը ետ էր
վերցվել այն լուրի հիման վրա, որ նեղուցների հարցը
որոշվել է լուծել եվրոպական պետությունների կողմից դու-
մարվելիք կոնֆերանսում:
Այդ ժամանակ պարզ դարձավ դահլիճում տիրող ան-
համաձայնությունը: Գաղութների միևիստորը և արտաքին
գործերի միևիստոր լորդ Դերբին հրաժարական տվեցին:
Խեև նավատորմի կանգ առնելու մասին հրաման տրվելուց
հետո լորդ Դերբին օտ էր վերցրել իր հրաժարականը, բայց
հասկանալով, որ այլևս չի կարող մնալ այդ կառավարու-
թյան մեջ, մարտի վերջերին բոլորովին հեռացավ: Նրա փո-
խարեն նշանակվեց մարքիզ դը Սուբերին: Այնուամենայ-
նիվ նավատորմի կանգ առնելը երկար չտևեց: Լորդ Էի-
կոնսֆիլդը հունվարի 31-ին ստորագրված արձանագրու-
թյան բովանդակության մասին լուր ստանալուց անմիջա-
պես հետո ծովակալ Հորնբլին հրաման տվեց մտնել Սար-
մարա ծովը: Ծովակալը փետրվարի 13-ին զրահանավերով
մոտեցավ Մեծ կղզուն և խաղիսխ նետեց:
Իշխան Գորչակովը Անգլիայի այս սպառնալիքը բա-
րեկամաբար մեկնաբանելով, նավատորմը Ստամբուլ

ուղարկվելու լուրը ստանալուն պես, հուշագիր էր ուղարկել պետութուններին և հայտնել, որ քանի որ Ռուսաստանը դեռևս 1876 թվականին էր առաջարկել համատեղ ծովային ցուլց կատարել Ստամբուլի առջև, ուստի անգլիական նավատորմի Մարմարա մտնելու դեմ չի առարկի, այլ միայն հատարարել է, որ այսուհետև Ռուսաստանը ևս անհրաժեշտ չի նկատում հարդել Ստամբուլը շրջավերու մասին տված իր խոստումը:

Այս կապակցությամբ Աբդուլ Համիդը խիստ տագնապած դիմեց Անգլիայի թագուհուն և խնդրեց, որ հրաժարվեն Ստամբուլ նավատորմ ուղարկելուց, միաժամանակ Անգլիայի թագուհուն ուղարկած այդ դիմումի մասին տեղյակ պահելով նաև Ռուսաստանի ցարին, խնդրել էր հրամայել, որ մինչև թագուհուց պատասխան ստանալը ռուսները մուտք չգործեն Ստամբուլ:

351

Ցարը, պատասխանելով Աբդուլ Համիդի կրկնակի դիմումներին, հայտնեց, որ ռուսական բանակը Ստամբուլ չի մտնի, քաղաքը չի զրավի քանի դեռ անգլիական նավատորմը գտնվում է Մեծ կղզու մոտ: || Աբդուլ Համիդը, կրկին դիմելով Անգլիայի թագուհուն, մի անգամ ևս պահանջեց, որ անգլիական նավատորմը չուղարկվի Ստամբուլ: Այս դիմումների հիման վրա ռուսները առայժմ հրաժարվեցին Ստամբուլ մտնելուց և Գալիպոլին զբաղելուց, իսկ անգլիացիները իրենց զրահանավերը Մեծ կղզու մոտից ետ քաշեցին դեպի Մուդանիայի նավահանգիստը, բայց Դարդանե-լից դուրս չեկան և չհեռացան, այլ ռուսների նման պատ-րաստ մնացին այնտեղից ամեն րոպե Ստամբուլ մտնելու:

Այնուամենայնիվ անգլիացիները ռուսների Ստամբուլ մտնելը դիտում էին որպես զինադադարի խախտում, իսկ Էթն նրանք փորձեին առաջ շարժվել դեպի Գալիպոլի, ապա նրանք հայտնում էին, որ, դատելով Անգլիայում տիրող հասարակական կարծիքի հուզումից, հնարավոր չի լինի այժմ-յանից կանխորոշել դրա հետևանքները:

Անգլիան հայտարարեց, որ Էթն ռուսները զորք ուղարկեն Գալիպոլի և դրանով իսկ կտրեն անգլիական նավատորմի հաղորդակցության կապը, Անգլիան չպիտի կարողանա իր վրա վերցնել դրա հետևանքների պատասխանատվությունը: Այսպիսով, փաստորեն, ռուսներին հրաման տրվեց կանգ

առսել, իսկ Ստամբուլի աշխի առաջ կանգնած անգլիական
հրաշասավերն արհսլք հասդրսացան հրասց Ստամբուլ
մտնելուն:

Արդուլ Համիդը ռուսներից վախենալով, ժխտել էր այն
փաստը, որ անգլիացիները, Ստամբուլի իրենց հպատակ-
ների շահերը պաշտպանելուց բացի, եկել են պաշտպանե-
լու նաև օսմանյան շահերը: Նա գիտեր, որ իրեն կկարողա-
նան փրկել միայն ռուսները և որ դրսից ամեն մի զինված
միջատություն կարող էր շուտ գալ ըր դեմ:

Ահա այս պատճառով Արդուլ Համիդը ժողով գումարեց
պալատում և հայտարարեց. «պատերաշմ ցանկացա ոչ ին
ես, այլ իմ ազգը: Մենք պարտություն կրեցինք: Ահա տես-
նում եք, թե ինչ վիճակի ենք հասել: Եթե ես թույլ չտամ,
որ անգլիացիները անցնեն Դարդանելից, նրանք հայտարա-
րել են, որ այդ բանը կանեն բռնությամբ: Մյուս կողմից էլ
ռուսներն են սպառնում, որ եթե անգլիական նավատորմը
մտնի Ստամբուլ, քաղաքը կենթարկվի ռազսական գրավ-
ման: Ձեզ այստեղ եմ հրավիրել, որպեսզի միասնաբար
որոշում կայացնենք այս կացության մասին»: Այնուհետև
ևս հարցրեց թե, «հնարավո՞ր է արդյոք կասեցնել ռուսնե-
րի առաջխաղացումը և արգելք հանդիսանալ մայրաքաղա-
քի գրավմանը»: «Ոչ», պատասխանեցին մասնակիցները:
Ապա Ռեուֆ փաշայի առաջարկությամբ որոշվեց հետագիր
ուղարկել մեծ իշխանին այն մասին, որ բավականանա մի-
այն Ստամբուլի արվարձանների գրավումով: Հետագիրը
անմիջապես ուղարկվեց: Արդուլ Համիդը լի առանց ուրիշ
որևէ որոշում կայացնելու հանկարծակի ցրեց ժողովը:

Դրանից հետո ամբողջ պալատում լուր տարածվեց, թե
Արդուլ Համիդը մտադիր է թողնել Ստամբուլը և գնալ Բրու-
սա: Լուրը հասավ մինչև կանանոց, Կանայք սկսեցին ողբու-
կոծը, տիրեց ահավոր աղմուկ ու մխոյ: Միներստրներն
անմիջապես շտապեցին պալատ և հայտնեցին, որ եթե նա
Բրուսա գնալու մտադրություն ունի, իրենք էլ կգնան նրա
հետ: Հետո խնդիրը մանրամասն քննարկելով, համոզեցին
Արդուլ Համիդին մնալ Ստամբուլում:

Արդուլ Համիդը արտաքին գործերի մինիստրությունից
հեռացրեց Սերվեր փաշային, տեղը նշանակելով Սաֆվեթ
փաշային: Սաֆվեթ փաշան որպես նոր լիազոր ներկայա-

ցուցիչ ուղարկվեց Էդիրնե։ Մեծ Իշխան Նիկոլայը, Անգլիա-
յի սպանոնալիքների գեմ, Բարձրագույն Դուան համաձայնու-
թյամբ Ստամբուլը գրավելու և դրանից հետո անգլիական
նավատորմի մուտքը Սարսարա օռվը արգելելու համար
Սաֆվեթ փաշային առաջարկել էր նեղուցում եղած թնդա-
նոթները կողքին տեղադրել նաև ուսական թնդանոթներ և
միասնարար պաշտպանել այն։ Քանի որ Բարձրագույն Դու-
աը հավանություն չտվեց այդ միջոցառմանը, որի ելքը
անորոշ էր և վտանգավոր, իսկ հաշտության բանակցու-
թյունները գնալով ձգձգվում էին, մեծ Իշխանը փետրվարի
21-ին հայտնեց Սաֆվեթ փաշային, որ որոշել է իր ընդհա-
նուր րանակատեղը փոխադրել Սան-Ստեֆանո։ Եթե Բարձ-
րագույն Դուռը 24 ժամվա ընթացքում թույլ չտա տասն-
տասներկու հազար ուս ղինվորների մտնել Սան-Ստեֆա-
նո, ապա անմիջապես շարժվելու է դեպի Չաթալջա և ամ-
բողջ բանակի հետ միասին մտնելու է Սան-Ստեֆանո։

Փետրվարի 23-ի առավոտյան, երբ մեծ Իշխանը մտա-
դիր էր իր սպայակույտի հետ միասին երկաթուղով շարժ-
վել դեպի Ստամբուլ, օսմանցի ներկայացուցիչները հայտ-
նեցին, որ փաղիշահը իրեն Ստամբուլ է հրավիրում, սա-
կայն պայմանով, որ 12000 զինվորի փոխարեն հետը ունե-
նա միայն 1000 հոգի։ Այս պատճառով մեծ Իշխանը սար-
սափելի զայրացած ու կատաղած, անասելի բարկությամբ
բացականչել է. «Եթե դուք չեք հասկացել, թե հետս 10000
հոգի ունենալու վերաբերյալ իմ առաջարկը որքան վեհանձ-
նություն է պարունակում, ավելի վատ ձեզ համար։ Նս չեմ
կարող ընդունել, որ պարտվողը իր պայմանները թևադրի
հաղթողին, ահա ցանկացածս քանակությամբ զորքով
շարժվում եմ»։ և զենքեր շարժվեց։ Չաթալջա հասնելու ժա-
մանակ Սկոբելևի || հրամանատարության տակ եղած չոր-
րորդ կորպուսը ևս կազմ ու պատրաստ կանգնած էր։ Չա-
թալջայում Մեհմեդ Ալի փաշայի կողմից ուղարկված մի
զնդապետ ներկայանալով մեծ Իշխանին հաղորդեց, որ
Ստամբուլի պաշտպանական գծի օսմանյան զինվորները
ետ չեն քաշվելու և մեծ Իշխանին հետևող զինվորներին ու
ձիերին փոխադրելու համար նախապես եկած զենքեր ևս
ճանապարհին կանգնեցված է։ Իշխանը պատասխանեց.
«այժմ ետ վերադարձեք և ասեք, որ ես իմ զորքի գլուխն

անցած զալիս եմ, զալիս եմ Սաֆվեթ փաշայի հետ միասին (մեծ իշխանը փաշային որոշ շափով որպես պատանդ իր մոտ էր պահել)։ Մենք զենք չենք գործադրելու, սակայն ար-
ձակված առաջին իսկ զնդակը սպանելու է ինձ և նրան միա-
սինքս։ Գնացքը շարունակեց իր ուղին դեպի Սան-Ստեֆա-
նո, և տեղ հասավ հունվարի 24-ի լ առավոտյան, օսման-
յան զորքի կողմից հիշյալ վայրը դատարկվելուց դեռ մի
քանի ժամ առաջ։ Նրան դիմավորեցին սպարապետ Ռեուֆ
փաշան ու Ստամբուլի մոտ շարված զորամասերի հրամա-
նատարները։ Այստեղ շարունակվեց հաշտության բանակ-
ցությունը։ Մեր ներկայացուցիչներ Սաֆվեթ փաշայի և
Բեռլինի դեսպան Սադուլլահ բեյի առարկությունների, ինչ-
պես նաև կոմս Իզնատևի անպատշաճ վերաբերմունքի
պատճառով բանակցությունները դարձյալ ձգձգվեցին։ Թեև
ռուսները պահանջեցին, որ նավատորմը իրենց հանձնվի և
զորքը մտնի Ստամբուլ, բայց օսմանյան կառավարությունը
մերժեց այդ պահանջը։

Վերջապես, նոր տոմարով մարտի մեկին (փետրվարի
18-ին) մինիստրների խորհուրդը Աբդուլ Համիդի նախագա-
հությամբ և Բեռլինի դեսպան Սադուլլահ բեյի ներկայու-
թյամբ նիստ գումարեց, ուր մի անգամ ևս քննարկվեց հաշ-
տության համաձայնագիրը և վերջնականապես որոշվեց
ընդունել այն։ Սադուլլահ բեյը մինիստրների խորհրդի որո-
շումները վերցնելով վերադարձավ Սան-Ստեֆանո։ Ի վերջո՝
մարտի 3-ին 29 հոդվածից բաղկացած հաշտության դաշ-
նագիրը Սան-Ստեֆանոյում ստորագրվեց Ռուսաստանի
անունից կոմս Իզնատևի և պ. Նելիզովի, իսկ մեր անունից
արտաքին գործերի մինիստր Սաֆվեթ փաշայի և Բեռլինի
դեսպան Սադուլլահ բեյի կողմից։

Այս դաշնագրի առաջին հոդվածը վերաբերում էր օս-
մանյան պետության և Չեռնոգորիայի սահմանները ճշտելու
հարցին։ Նիքշիցը, Կաչքան, Սեփուշը, Պոդգորիցան, Զար-
լիաքը և Բարը թողնվում էր իշխանապետությանը, իսկ
վերջնական սահմանի որոշումը և Բոյանա դետի վրա նա-
վարկության հատուկ կանոնագիր կադմելը թողնվում էր
եվրոպական մի հանձնաժողովի լուծմանը։

Տարօրինակ է, որ Չեռնոգորիայի անկախության մա-
սին խոսվում է միայն երկրորդ հոդվածում, որտեղ ասված

է. Յարձրագույն Դուռը վերջնականապես հաստատում է Չեռնոգորիայի իշխանապետության անկախությունը: Դրանով մի անգամ ևս զգացնել է տրվում, որ Ռուսաստանի համար վաղուց ի վեր գոյություն ունեւ այդ անկախությունը: Նրբորդ հողվածը հաստատում է Սերբիայի անկախությունը և սրողում է օսմանյան պետության ու Սերբիայի սահմանը՝ Սերբիային թողնելով Նիշի բերդը, Դրինայի հովիտը և Փոքր Իդլոբրնիկը:

Իրւմիինիայի մասին խոսվում է հինգերորդ հողվածում: Այս հողվածում ասված է, որ Բարձրագույն Դուռը ճանաչում է Նուսինիայի անկախությունը և շատ անորոշ արտահայտություններով խոսվում է Իրւմիինիայի վնասների հատուցում պահանջելու իրավունքի մասին:

355

|| Վեցերորդ հողվածը վերաբերում է Բուլղարիայի նոր պետության կազմավորմանը: Այնտեղ ասված է. «Բուլղարիան լինելու է ինքնավար վարչությամբ հարկատու մի իշխանապետություն, որի պետական պաշտոնյաները և ազգային ղորքը պիտի լինեն քրիստոնյաներ»: Դաշնագրին կից և ոչ ստույգ քարտեզում ցույց էին տրված նոր պետության սահմանները: Ըստ այդ քարտեզի նոր կազմվելիք բուլղարական պետության տարածությունը կազմում է 30000 քառակուսի մղոն, իսկ բնակչությունը՝ հինգ միլիոն: Այս հաշվով Բուլղարական իշխանապետությունը ընդգրկելու էր Դանուբ գետից մինչև Արշիպեղազ ընկած հողերը, ներառյալ նաև Մանասթիրի և Սալոնիկի նահանգները:

Յոթերորդ հողվածի համաձայն Բուլղարիայի իշխանը պետք է ընտրվեր ժողովրդի կողմից՝ պետությունների համանությամբ և Բարձրագույն Դուռն հաստատումով: Այս հողվածում որոշակիորեն նշվում էր նաև, որ բուլղարական իշխանապետության համար իշխան չեն կարող ընտրվել նվրդական մեծ պետությունների ներկայիս գահակալների գերզաստաններից և ոչ մեկը: Իշխանի ընտրությունից առաջ բուլղար ավագանուց բաղկացած մի ժողով Պլովդիվում կամ Տրնովոյում ռուսական մի կոմիտարի հսկողության տակ, օսմանցի կոմիտարի ներկայությամբ սահմանելու է ապագա վարչակարգի օրենքները: Բուլղարիայում նոր վարչակարգի հաստատումը և նրա գործադրման անհրաժեշտ հսկողությունը երկու տարի ժամկետով հանձնվելու էր ռուս կոմիտարին:

Ութերորդ հոգվածում ասված էր, որ այսուհետև Բուլղարիայում օսմանյան զորք չպետք է գտնվի և տեղական կառավարության միջոցով պետք է քանդվեն հին բերդերը։ Միայն մինչև կարդի, խաղաղության և ապահովության պահպանման համար անհրաժեշտ քանակությամբ տեղական ազգային զորքի կազմակերպումը ուսական զորքը մնալու էր Բուլղարիայում և հարկ եղած դեպքում զործնական օգնություն ցույց տար ուսական կոմիտարին։ Հիշյալ աղղային զորքի քանակը հետագայում որոշվելու էր օսմանյան և ուսական պետությունների համաձայնությամբ։ Բուլղարիայում մնացող ուսական զորքի համար սահմանված էր երկու տարի ժամկետ։ Հիշյալ զորքը պետք է բաղկացած լիներ վեց հետևակային և երկու հեծելազորային գիվիդիայից, աչք հաշվով, որ զորքի ընդհանուր թիվը չանցներ 50 000-ից։ Այդ զորքի ծախսը կատարելու էր Բուլղարիան, իսկ կապը Ռուսաստանի հետ իրականացվելու էր ոչ միայն Ռումինիայի, այլ նաև Սև ծովի նավահանգիստների միջոցով։

356 || Իններորդ հոգվածի համաձայն Բուլղարիայի վճարելիք տարեկան հարկը որոշվելու էր նոր վարչակարգի գործունեության առաջին տարվա վերջին Ռուսաստանի, օսմանյան պետության և այլ կառավարությունների միջև կայանալիք համաձայնությամբ։

Քանի որ Բուլղարիան տարածվել էր մինչև Արշիպեյագ, օսմանյան պետության եվրոպական մասում գտնվող նահանգները, այդ թվում և Բուլղարիան, բաժանվել էին երկու մասի։ Տասներորդ հոգվածը վերաբերում էր իշխանապետության մյուս կողմում գտնվող նահանգներում պետության կողմից գիվիդը, ռազմամթերք և պարեն փոխադրելու եղանակին։

Տասներկուերորդ հոգվածում ասված էր, որ Դանուբի վրա գտնվող բերդերը ամբողջությամբ քանդվելու են և սրանից հետո Դանուբի ափերին ումինական, սերբական և բուլղարական ջրերում ոչ բերդեր և ոչ էլ ռազմանավեր չպետք է գտնվեն։ Այստեղ Դանուբի խառն հանձնաժողովին պատկանող իրավունքները, պարտականությունը և առանձնաշնորհումները ամբողջությամբ մնալու են անփոփոխ։

Տասներեքերորդ հոգվածի համաձայն Բարձրագույն

Դուռը հանձն էր առնում Սինե նեղուցը նորից պիտանի դարձել նախարկության համար, պատերազմի պատճառով հանուր ղևտում նավարկությունը դադարելու հետևանքով վնասի ենթարկված պետություններին իրրե հատուցում վճարել հինգ հարյուր հազար ֆրանկ։

Տասնչորսերորդ հոգվածը պարտավորեցնում էր Բարձրագույն Դուանը՝ Ռուսաստանի և Ավստրիայի պետության համաձայնությամբ որոշվելիք բարեփոխումով անմիջապես կենսագործել Ստամբուլի կոնֆերանսի առաջին նիստում օսմանյան ներկայացուցիչներին հաղորդված բարենորոգումը Բոսնիայում և Հերցեգովինայում։ Տասնհինգերորդ հոգվածը պարտավորեցնում էր Կրետե կղզում գործադրել 1867 թվականի հիմնական կանոնագիրը։ Ցանինայում ու Թեսալիայում, ինչպես նաև Ռումելիի ուրիշ վայրերում ևս պետք է կատարվեին նման բարենորոգումներ։

Տասնվեցերորդ հոգվածով Բարձրագույն Դուռը պարտավորվում էր հայերով բնակեցված նահանգներում անմիջապես բարենորոգումներ կատարել և քրիստոնյաներին պաշտպանել քրդերից ու շերքեզներից։

Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի մինչև այժմ թվարկված հոգվածների մեջ ամենակարևորը Բուլղարական իշխանապետության կազմավորման մասին եղած՝ վեցերորդ հոգվածն էր, մյուս կարևոր հոգվածը տասնիններորդն էր, որի մասին խոսվելու է այժմ և որը վերաբերում է ուղղամտությանը։ Այս հոգվածի համաձայն Ռուսաստանը մեղանից պահանջում էր նախ՝ բուն պատերազմական ծախսերի համար ինն հարյուր միլիոն ռուբլի, երկրորդ՝ Ռուսաստանի հարավային ծովագիին առևտրական արտահանությունը և պատերազմի պատճառով երկաթուղիներին հասցրած վնասի համար՝ չորս հարյուր միլիոն ռուբլի. երրորդ՝ Կովկասի վրա կատարված հարձակման ժամանակ հասցված վնասի փոխարեն՝ հարյուր միլիոն ռուբլի. չորրորդ՝ օսմանյան երկրներում լ ռուսահատակների և հաստատությունների կրած վնասների համար՝ տասը միլիոն ռուբլի, ընդամենը մեկ միլիարդ չորս հարյուր տասը միլիոն ռուբլի, այսինքն՝ երկու հարյուր քառասունհինգ միլիոն երկու հարյուր յոթ հազար երեք հարյուր մեկ օսմանյան ոսկի լիրա և մեկ ու կես մեջիտիեի հատուցում։ Հիշյալ հոգվածից նույնությամբ տալիս ենք հետևյալ հատ-

վածները. «Ռուսաստանի կայսրը, նկատի ունենալով Օսմանյան պետության ֆինանսական նեղ վիճակն ու նրա ցանկությունը, համաձայն է, որ ռազմատուգանքի մեծագույն մասը հատուցվի ներքոհիշյալ հողերը պիչելու միջոցով: Նախ, Թուլլայի սանջարը, այսինքն՝ Քիլիս, Սինե, Մահմուդիե, Իսաքլի, Թուլլա, Մալին, Բարադաղ, Խարսուհ, Բյոսենչե, Մեջիդիե գավառակները: Դանուբ դետում գրտնըվող կղզիները թեև թողնված են եղել Ռուսաստանին, բայց ռուսական պետութունը մտադիր չլինելով հիշյալ վայրերը միացնել իր երկրին, իր համար իրավունք է վերապահում այդ հողերը փոխանակել 1856 թվականի պայմանագրի հիման վրա Ռուսաստանից խլված Բեսարաբիայի հետ...»:

Երկրորդ, Արդահանը, Կարսը, Բաթումը և Բայազիդը իրենց հողերով մինչև Սոդանլուի լեռները հանձնվելու են Ռուսաստանին:

Երրորդ, ինչպես ասված է առաջին և երկրորդ հատվածներում, Ռուսաստանին թողնված հողերը հաշվարկվել են մի միլիարդ հարյուր միլիոն ռուբլի: Ռազմատուգանքի մնացած կրեք հարյուր միլիոն ռուբլու վճարումն ու ապահովումը, բացառությամբ օսմանյան Լոկրներում ռուսահպատակների և հաստատությունների համար հատկացված տասը միլիոն ռուբլուց, որոշվելու են Ռուսաստանի և օսմանյան իշխանության միջև հատուկ համաձայնությամբ:

Քսանմեկերորդ հոդվածի համաձայն, Ռուսաստանին թողնված վայրերի բնակիչներին վերապահված է ազատություն դադթելու, իրենց հողերն ու կալվածքը ծախելու և մեկնելու խնդրում: Այն բնակիչները, որոնք պայմանագրի փոխանակման թվականից հետո երեք տարվա ընթացքում չեն կարճացել վաճառել իրենց գույքը և մեկնել երկրից, դառնալու էին ռուսահպատակ:

Քսաներկուերորդ հոդվածը որոշակիորեն հատարարում էր, որ ռուսաստանցի հոգևորականներն ու ուխտավորները պաշտոնապես վաչելում են ռուսական դեսպանատան և հյուպատոսների հովանավորությունը: Այնորոգում գտնվող ռուս հոգևորականները ևս պահպանելու էին իրենց նախկին իրավունքներն ու կրոնական հաստատությունները:

Քսանհինգերորդ հոդվածի համաձայն ռուսական զորքը

358 Եվրոպայում՝ գտնվող ॥ օսմանյան երկրները ամբողջապես զատարկելու։ Էին հաշտության վերջնական կնքումից հետո երեք ամսվա, իսկ Անատոլիայի օսմանյան երկրները՝ վեց ամսվա ընթացքում։

Քսանյոթերորդ հոգվածի համաձայն Բարձրագույն Դուռը համաձայնվում է պատիժ չսահմանել պատերազմի ժամանակ ուսական դորքի հետ հարաբերություն ունեցած օսմանյան հպատակներին։ Այս պայմանագիրը, ինչպես ցույց է տալիս նաև ռեախնական պայմանագիրը՝ անվանումը, հետագայում պետությունների համաձայնությունը վերջնական պայմանագրի կնքման արգելք չլինելով՝ հանգերձ, քսանիններորդ հոգվածում հայտնվում է, որ պայմանավորվող երկու պետությունները սույն պայմանագրի փոխանակման թվականից սկսած իրենց պաշտոնապես պարտավորված են համարում։

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲԵՌԼԻՆԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Որքան էլ եվրոպական պետությունները հաշտությունը կնքելու ժամանակ չէին իսկ մտաբերել Ռուսաստանի չափավոր գործելակերպը, բայց էդիրենում և Սան-Ստեֆանոյում կնքված համաձայնությունները տեսնելով, զարձալ խիստ զարմացան։ Հանգամանքների բերումով այս պայմանագրերի դեմ ամենից ավելի առարկողները եզան Ալստրիան և Անգլիան։ Փետրվարի 24-ին Վիեննայում կայսեր նախագահությամբ գումարվեց մինիստրների խորհրդողակցություն, որտեղ կոմս Անդրաշիին լիազորություն տրվեց պատգամավորների պալատից պահանջել վաթսուն միլիոն ֆլորին։ Ինքնին աննշան այս գումարը ուղղակի ռազմական գործողություններից ավելի շատ, որպես օժանդակ ուժ դուռ դիվանագիտական տեսակետից, ծառայելու էր ալստրիական քաղաքականության շահերին։

Կոմս Անդրաշիի տված հնարավորին չափ հանգստացուցիչ բացատրությունների հիման վրա մարտի 19-ին և 21-ին պատգամավորների ժողովը ընդունեց պահանջված հատկացումը։

Կոմս Անդրաշիի կարծիքով Արևելքին վերաբերող վիճելի հարցերի խաղաղ եղանակով լուծումը հնարավոր էր

միայն այն դեպքում, եթե բանակցություններին մասնակցեն եվրոպական բոլոր պետությունները, ինչ վերաբերում է Բոսնիայի և Հերցեգովինայի հարցին, Անդրաշին դանադան պատճառների բերումով այնքան էլ բացահայտ չէր կարող խոստովանել Ալյստրո-Հունգարիայի բաղաբաղանու-
359 թյունը այս հարցում: Սակայն, ինչպես հետո կտեսնենք||, նա սկզբից ի վեր որոշել էր առարկել Բուլղարիայի նկատմամբ Ռուսաստանի ունեցած ծրագրին, որով հավանու-
թյուն տված կլինեիր անդլիական բաղաբաղանությանը: Արդ, Ռուսաստանի կառավարությունը մարտ ամսի վերջին օրերին կոմս Իդնատեին Վիեննա ուղարկելով, աշխատեց կոտրել այդ կողմից սպասվող դիմադրությունը և կանխել Ալյստրիայի ու Անդլիայի համաձայնության զալու վտանգը այդ հարցում: Չնայած բանակցությունները կատարվել են խիստ զաղտնի, բայց և այնպես լայնորեն հայտնի է դարձել, որ կոմս Իդնատեը բացատրություններ է պահանջել Ալյստրիայից՝ իր համար նախատեսված շահերի շրջանակների մասին: Այս կապակցությամբ ալյստրիական գլխավոր շտաբի որոշմամբ Ալյստրիայի համար Բալկանյան թերակղզու արևմուտքում Բոսնիայի, Հերցեգովինայի և Ալբանիայի ուղղությամբ մինչև Սալոնիկի հողերն ընկած շրջանում պահանջվեց նույնպիսի բաղաբաղան ադ-դեցություն և դիրք, որպիսին Ռուսաստանը աշխատում էր ձեռք բերել այդ թերակղզու արևելյան մասում: Սակայն այդ միջոցին անդլիական պետության ցուցաբերած ուժն ու հղորությունը վերջ տվեց Թուրքիայի բաժանման մասին եղած ծրագրերին և ամբողջ եվրոպայի բաղաբաղանությունը մղեց տարբեր հունների մեջ:

Անդլիայի կառավարությունը ինչպես պառլամենտում տեղի ունեցող խիստ վիճաբանությունների ժամանակ, այնպես էլ Ռուսաստանի հետ փոխանակած թղթակցության մեջ պահանջում էր այս նոր որոշումներով լեղլալ չհայտարարել Փարիզի պայմանագիրը, այլ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի քննարկումը հանձնել եվրոպական մի վեհաժողովի: Կառավարությունը, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից առաջ, փետրվարի 18-ին ռազմական պատրաստու-
թյունների համար պահանջած վաթսույն միլիոն ստեռլինգի հատկացումը պառլամենտին ընդունել տված լինելու կա-

տակցութեամբ՝ հակառակ լիբերալների առաջ քաշած բազմաթիւ առարկութիւններին, վստահ էր, որ իր բռնած ուղղութիւնը ամենաճիշտ քաղաքականութիւնն էր անգլիական ազգի համար. ուստի պատրաստութիւնները շարունակվում էին տենդագին: Որոշվեց հայտարարել բանակի և անկանոն զորքի պահեստայինների, նույնիսկ Հնդկաստանի զորքերի զորակոչ: Ինչպես արդեն ասվեց, արտաքին գործերի մինիստր լորդ Դերբիի հրաժարումով՝ տեղը նշանակվել էր լորդ Սոլսբերին, ռազմական մինիստր՝ Ստենլին, Հնդկաստանի մինիստր՝ Հարդին. այսպիսով, կազմվել էր միատարր կառավարութիւն: Լորդ Սոլսբերիի 1878 թվականի ապրիլի 1-ի բեղհանրական շրջաբերականը այդ ժամանակամիջոցում գրված գրութիւններից ամենից ավելի ուշագրավն է: Այս շրջաբերականը, որը կարելի էր գիտել որպէս Անգլիայի պաշտոնական հայտարարութիւնը այդ հարցի մասին, գիվանագիտական կարգին

360 || հակառակ, զեօպաններին ուղարկվելուց անմիջապէս հետո՝ հրատարակվեց լրագրերում: Արտաքին գործերի մինիստրը իր այս շրջաբերականում, ամփոփելով հունվարի 14-ից մինչև մարտի 26-ը տեղի ունեցած բանակցութիւնները, ասում էր.

«1871 թվականի Լոնդոնի կոնֆերանսի առաջին արձանագրութիւնը կցված հայտարարութիւն մեջ բոլոր մեծ տերութիւններին, ադ թվում նաև Ռուսաստանի, ներկայացուցիչները հաստատել են, որ միջազգային իրավունքի հիմնական կանոններից մեկն այն է, որ առանց պայմանագիրը ստորագրած պետութիւնների համաձայնութիւն ոչ մի պետութիւն չի կարող ինքնակամ կերպով իրեն ազատ համարել պայմանագրի որևէ հոգովածից և կամ ալաիոսել այդ հոգվածը:

Այս պայմանագրի ամենակարևոր հետևանքներից մեկն այն է, որ նա խոր ազդեցութիւն է գործում Եվրոպայի հարավ-արևելյան մասում ապրող բոլոր ժողովուրդներին վրա:

Բուլղարական նոր պետութիւնն ստեղծման մասին Ուն-Ստեֆանոյի պայմանագրի հոգվածների համաձայն Ռուսաստանի հովանավորութիւն և վերահսկողութիւն տակ կազմվում է պաշտնական մի հզոր պետութիւն: Այն հան-

զամանքը, որ այս պետությունը Սև ծովի և Արշիպելագի ավերին կունենա կարևոր նավահանգիստներ, Ռուսաստանը այս ծովերում քաղաքական և առևտրական հարաբերություններին կատարած ձեռք կրերի բացառիկ ազդեցություն և ներդրություն: Կարգավորման եղանակի համաձայն, սլավոնական զերիշխող մեծամասնության մեջ գտնվելու է հունական ցեղին պատկանող մեծաքանակ բնակչություն: Պայմանագրի հոդվածներն այն մասին, որ նոր պետությունը ենթարկվելու է Ռուսաստանի կողմից ընտրված աղմի-նիստրացիային, վարչական կադմակերպությունը իրազործվելու է ռուս կոմիսարի կողմից և այդ կադմակերպությանը վերաբերող կանոնները գործադրվելու են ռուսական բանակի վերահսկողությամբ, բավարար չափով ցույց են տալիս, թե այս պետությունը առաջիկայում ինչ քաղաքականություն պետք է վարի: Օսմանյան կայսրությանը թողնված հույն, ալբանացի և սլավոն բնակչություն ունեցող նահանգներից Ստամբուլի անջատումը, անկասկած, տեական դժվարություններ կստեղծի հիշյալ նահանգների կառավարման գործում և պատճառ կդառնա, որ բնակչությունը ենթարկվի առանց կառավարման ու առանց իշխանության մնալու վտանգին: Բնաբարբիայի կորուստը Ռումինիայի համար, Բուլղարիայի ծավալումը մինչև առավելապես սլավոններով և հույներով բնակեցված Սև ծովի ափերը, Բաթումի նման կարևոր նավահանգստի միացումը հասցնելու են այն հետևանքին, որ Ռուսաստանը Սև ծովի ավազանում կդառնա ամենազգեցիկ պետությունը:

|| Ինչպես որ Հայաստանի բերդերի նվաճումը պատճառ է դառնալու, որ այդ նահանգի ժողովուրդը ենթարկվի հիշյալ բերդերի տերը դարձած պետության իշխանությանը, այնպես էլ Տրապիզոնի և Իրանի միջև ընկած նվրոպական առևտրական ճանապարհը կարող է կտրվել Քուրդիստանում Ռուսաստանին թողնված հողերի և Ռուսաստանի առևտրական հայտնի քաղաքականության պատճառով»:

Այսպիսով, լորդ Սոլսբերիի ընդհանրական շրջաբերականը մերժում է Ռուսաստանի հաշտության նաև մյուս, մանավանդ ռազմատուգանքի մասին պայմանները: Այն միջոցառումները, որոնց ուղում էր ձեռնարկել Ռուսաստանը, մեկ առ մեկ մերժվելու արժանի նկատվելուց բացի, ամ-

բողջութեամբ վերցրած, նրանց ազդեցութիւնը ևս այլ հան-
ուամանքներում վնասի շարժառիթ կարող է հանդիսանալ,
ուստի հանձնարարութեւն է պետութիւններին, որ լրջորեն
ուշադրութեան առնեն այն. վերջում ասված է, որ «անգլի-
ական կառավարութիւնը մեծ գոհունակութեամբ կմաս-
նակցի այնպիսի մի վեհաժողովի, որը ի վիճակի է քննար-
կելու այստեղ խնդրո առարկա եղած հողվածները ամբող-
ջութեամբ վերցրած, և դրութիւն ունեցող պայմանագրերի,
Անգլիայի և այլ պետութիւնների ստացական իրավունքնե-
րի և նվրոպայի կողմից շարունակաբար հետապնդված
բարլացական նպատակների հետ եղած առնչութեան և հա-
րաբերութեան նկատառումով»:

Բանակի և անկանոն զորքի պահեստայիններին զորա-
կոշող հրամանները հրատարակվել էին այս ընդհանրական
շրջաբերականից հետո իբրեւ իր թիկունքի որոշ ուժեղացում:
Որոշվեց Անգլիայի հսկայական նավատորմից բացի 99000-
անոց մշտական բանակին ավելացնել 85000 անկանոն և
38000 պահեստային զորք և ստեղծել 222000-անոց մի ուժ.
Իշխան Գորչակովը 1878 թվականի ապրիլի 9-ին Անգլիայի
ընդհանուր շրջաբերականին պատասխանեց շատ կարճ գրու-
թեամբ: Այս զրութեան հետ կար նաև 12 հողվածից բաղկա-
ցած մի երկար հուշագիր: Ռուսական կառավարութիւնը,
այս հուշագրում մեջ բերելով ու կրկնելով ժանոթ փաստերն
ու ապացուցները, ընդհանուր առմամբ զուսպ էր և շա-
փավոր:

Ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբներին հնդկական մի
զորաբաժին հետևակ, հեծյալ, թեղանոթաձիգ և սակրավոր
7000 զինվորներով Բոմբէյից ճանապարհովեց Մալաթիայի
ուղղութեամբ: Մայիսի 13-ին Վիկտորյա թագուհին Ալդեր-
շլուտ բանակատեղում առաջին կորպուսին տղանցք կա-
տարել տվեց: Պատրաստ էր նաև 2-րդ կորպուսը: Այդ մի-
ջոցին 70000-անոց անգլիական բանակը պատերազմի
պատրաստ կանգնած էր նվրոպայում: Ռուսաստանն էլ իր
պատրաստութիւնները չէր դադարեցնում, բայց մինչև հի-
մա իր վատնած ուժից և բանակի լայդ ժամանակվա վի-
ճակից զատելով, նա ի վիճակի չէր պատերազմելու Անդ-
լիայի դեմ: Բացի դրանից պարզ էր, որ պատերազմի դեպ-
քում Անգլիան մենակ չէր մնա:

Մեծ իշխան նիկողայը ապրիլի վերջին, իբր առողջական վիճակի պատճառով վերադարձել էր Ռուսաստան և մեծ իշխան Միխայիլի հետ միասին ստացել էր ֆելդմարշալության աստիճան։ Նրա փոխարեն գլխավոր հրամանատար նշանակվեց ղեներալ Տոթլերենը, սպայակուտի պետ ընտրվեց իշխան Իմերեթինսկին։ Գլխավոր հրամանատարը բանակի վիճակը սպասածից շատ ավելի վատ գտավ։ Մասամբ առողջության համար վնասակար սննդամթերքի փոխադրվեցին այստճառով զորքի մեջ լայնորեն տարածվել էին հիվանդությունը, հարեցողության մոլեթյունը և անհնազանդությունը։ Ամբողջությունների շինարարությունը հարկեղած կարևորությունը տրված շիինելու պատճառով անհրաժեշտ էր համարվել նորից ձեռք առնել խիստ միջոցներ։ Այնուամենայնիվ Ռուսաստանից հասավ մեծաքանակ օժանդակ ուժ։ Ռումինիայում թողնված թնդանոթածիզները փոխադրվեցին Բուլղարիա և Ռումելի։ Մոսկվայում և ռուսական այլ քաղաքներում բնկերություններ կազմակերպվեցին ծովահենային տորմիդ ստեղծելու համար։ Այս տորմիդը պետք է կազմվեր գերազանցապես Ամերիկայից գնվելիք նավերից։ Բացի դրանից, ժրագրվեց մի արշավ ևս կատարել դեպի Հնդկաստան, որի համար արդեն նախօրոք որոշ պատրաստություններ տեսնվել էին։

Բալկանյան թերակղզու և նրա շրջակայքի վիճակը օրեցօր վատթարանում էր։ Մի կողմ թողնելով Թեսալիայի, Յանինայի, Մակեդոնիայի, Կրետեի, Ռոդոսի, Բալկանի* և Բոսնիայի ապստամբությունները, Ռուսաստանի պատերազմ վարելու եղանակը ամբողջ նվրոպայի գլխին աստվածային փորձանք դառնալու աստիճանին էր հասել։ Դեռ Պլենայից գերիներ փոխադրելու ժամանակ Ռումինիայում և Ռուսաստանում ծագել էր տիֆ հիվանդությունը։ Պետերբուրգում անգամ մարտ ամսին եղել է հիվանդացման 3747 դեպք...

* Ստրանցայի կողմերում մուսուլման ժողովրդի նկատմամբ զործադրված խժոժությունները ահալոր էին։ Հուլիսին Ստամբուլի գեսպաններին տրված մի հուշագրում ասված էր, որ այս շրջանում անգույթ և անողորմ կերպով հրկեզվել են պատավ կանյաք, մի գյուղում 250 քնտանիքից մնացել է միայն 13-ը, մայրերի ձեռքից հափշտակված քառասուն աղջիկների միջից տասնյոթ տարեկան մեկին ձեռքերը կապված վիճակում հանձնել են կաղակներին և այս իշխառ անշունչ դիակի վերաժվելուց հետո միայն քաց է թողնվել։

||...Ռուսական նվաճումներից փախչելով՝ Ստամբուլ
եկած իսլամ գաղթականները կիսամերկ և թշվառ վիճակում
տեղավորվեցին մզկիթներում և հանրային շենքերում։
Սրանց ցավալի վիճակը մեղմացնելու համար Ստամբուլի
ժողովրդի ցույց տված հնարավոր օգնությունից բացի
աջակցում էին նաև օտարները։ Հունվարի վերջերին գերմա-
նական հյուպատոսի նախագահ Ռեյսմը ստեղծվեց մի
նպաստամատույց հանձնաժողով, որին Վիլհելմ կայսրը
մասնակցեց մեծ գումարով։

Ինչպես վերևում նշվեց, երբ Ռուսաստանում ժողովուր-
դը թշվառություն մեջ էր, և Ռուսաստանն էլ ֆինանսական
ծայրահեղ դժվարին վիճակում էր, ակներևորեն անհրա-
ժեշտ էր, որ Պետերբուրգի կառավարությունը նվրդային
առարկությունների դեմ կատարել լայն զիջումներ, || բայց
նոր՝ պատերազմի վտանգը վերացնելու համար դարձյալ
անհրաժեշտ եղավ, որ Գերմանիան գործազբի իր ուժեղ
ջանքերը։

Գերմանիայի և Ռուսաստանի կառավարություններին,
անգամ այդ երկու երկրների կայսրերի միջև դեռ պատե-
րադմից առաջ ծագել էին որոշ թյուրիմացություններ։ Մին-
չև իսկ Ռուսաստանը արդեն սկսել էր սպառնալ Գերմա-
նիային։ Իշխան Բիսմարկը ռալիստազում արտասանած
ճառում հայտարարել էր.

«Իշխան Գորչակովը 1875 թվականին է սկսել Գերմա-
նիայից ալեւի Ֆրանսիայում չանքեր թափել հասարակա-
կան կարծիքը Ռուսաստանի կողմը գրավելու համար։ Իր մի
հեռագրով ի լուր աշխարհի հայտարարել էր, որ Գերմա-
նիան մտադիր է 1875 թվականին հարձակվել Ֆրանսիայի
վրա և որ ինքը Ֆրանսիային փրկեց այս վտանդից։ Վերջա-
պես 1876 թվականին ռուս-թուրքական պատերազմից
առաջ, երբ մենք ստիպված էինք Ռուսաստանից և Ալստրի-
այից նախընտրել մեկն ու մեկին, շնայած զրսից մեզ վրա
կատարված ճնշումներին, մենք այդ բանը մերժեցինք»։

Այսուհանդերձ, երբ պատերազմը վերջացավ և սկսվեց
հաշտություն շրջանը, Գերմանիան չհրաժարվեց իր վաղեմի
դաշնակցի շահերը պաշտպանելուց։

1878 թվականի գարնանը, երբ Ռուսաստանը պաշտո-
նապես առաջարկում էր Բեռլինում հրավիրել մեծ տերու-
թյունների մի վեհաժողով, իշխան Բիսմարկը Ֆրիդրիխ-

սրուհուն պատկած էր ծանր հիվանդ վիճակում: Չնայած
Բիսմարկը շատ էլ կողմնակից չէր նման վեհաժողովի գո-
ւարման, ի վերջո նորից համաձայնվեց: Նա հայտարարեց,
որ եթե կարելի լինի ստանալ նաև Անգլիայի և Ավստրիայի
համաձայնությունը, ապա ինքը պատրաստ է մասնակցելու
այդ վեհաժողովին: Ռուսաստանը պարտավորվեց ստանալ
Ավստրիայի համաձայնությունը, Բիսմարկն էլ խոստացավ
Անգլիայի առջև այս հարցում հանդես գալ միջնորդությամբ:
Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպան կոմս Շուվալովը խա-
ղաղասիրական տրամադրությամբ մայիսի 7-ին մեկնեց
Պետերբուրգ: Մեկնելու և վերադարձի ժամանակ տեսակցե-
լով Գերմանիայի վարչապետի հետ, մայիսի 21-ին վերա-
դարձավ Լոնդոն: Այս ուղևորության հետևանքով Ռուսաս-
տանի և Անգլիայի միջև ձևոք լինվեց համաձայնություն:
Այս համաձայնությունը պարունակում էր այն հոդվածները,
որ կողմերի ներկայացուցիչները յոթադարձ կերպով հար-
գելու էին վեհաժողովում: Այդ հոդվածները հետևյալ-
ներն են.

366 «Նախ, Անգլիան մերժում է Բուլղարիայի || սահման-
ների երկարացումը և բնդարձակումը, ինչպես գրված է
Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում, իսկ ռուսական ներկա-
յացուցիչը իրեն իրավունք է վերապահում վեհաժողովում
նշել դրա օգուտներն ու առավելությունները, միևնույն ժա-
մանակ խոստանալով չպնդել Անգլիայի վճռական մտքի
դեմ:

Երկրորդ. որպես բուլղարական բնակչություն ունեցող
օսմանյան նահանգների հարավային սահման. նոր կազմ-
վելիք բուլղարական իշխանապետության հարավային սահ-
մանն էլ ծովից այնքան հեռու է լինելու, որքան առաջարկ-
վել է Ստամբուլի կոնֆերանսում: Վեհաժողովում սահմա-
նային հարցը բննարկվելու ժամանակ Բուլղարիայի սահ-
մանը երբեք չպետք է տարածվի մինչև Արշիպելագի ափերը:
Այս նշումը վերաբերում է Լազոսի ծովախորշի արևմտյան
կողմին, իսկ վեհաժողովը աղատ է բանակցելու և որոշելու,
թե այս կետից մինչև Սև ծովը ընկած սահմանը որ տեղե-
րից պետք է անցնի:

Երրորդ. Բուլղարիայի արևմտյան սահմանը ճշտվելու
է, հաշվի առնելով այդ շրջանում բնակվող ժողովրդի ցե-

ղային ընույթը, այսինքն՝ ոչ-բուլղար ժողովրդով բնակված վայրերը չպետք է մտնեն իշխանապետության սահմանի մեջ։ Բուլղարիայի արևմտյան սահմանը մոտավորապես նույն Փաղարից մինչև Մեծ Բալկանյան լեռները ձգվող գծից դուրս չպետք է անցնի։

Զորրորդ. այդ ձևով սահմանագծված Բուլղարիան բաժանվելու է երկու նահանգի. դրանցից մեկը՝ Բալկանյան լեռնաշղթայից դեպի հյուսիս ընկած մասը, լինելու է քաղաքականապես անկախ և գտնվելու է մի իշխանի տիրապետության տակ, իսկ լեռնաշղթայից հարավ ընկած մյուս նահանգը՝ Եվրոպայի համաձայնությանը, հինգ կամ տասը տարի ժամկետով ընտրված քրիստոնյա մի կուսակալի վարչության տակ։ Անգլիական զաղութներում տարածված ձևով նրան տրվելու է վարչական լայն անկախություն։

Հինգերորդ. քանի որ Ռուսաստանի կայսրը հարավային Բուլղարիայից օսմանյան դորքի հեռացմանը մեծ կարևորություն է տալիս և հայտնում է, որ օսմանյան զորքն այստեղ թողնելու պարագայում բուլղար ժողովրդի ապագայի համար ոչ մի ավաստություն ձեռք բերված չի համարվում, լորդ Սոլսբերին առաջարկում է, որ օսմանյան զորքը հեռանա հարավային Բուլղարիայից։ Սակայն հարավային Բուլղարիայի նահանգում ապստամբություն կամ դրսից հարձակում տեղի ունենալու դեպքում, դրանք կանխելու նպատակով վեհաժողովը մի որոշում կայացնի այն մասին, թե օսմանյան զորքը ինչ ձևով պետք է մտնի այդ նահանգը. Ռուսաստանը այդ որոշմանը չպետք է ընդդիմանա։

Եվ վերջապես, Անգլիան իրավասու է վեհաժողովում պաշտպանելու օսմանյան զորքը հարավային Բուլղարիայի սահմանը ուղարկելու փաղիշահի իրավունքը։ Մյուս կողմից, ընդ Ռուսաստանի ներկայացուցիչն էլ լորդ Սոլսբերիի այս առաջարկը վեհաժողովում քննադատելու համար պահպանում է կատարելապես ազատ լինելու իր իրավունքը։

Վեցերորդ. Անգլիական կառավարությունը պահանջում է, որ հարավային Բուլղարիայի անկանոն դորքի հրամանատարները Եվրոպայի համաձայնությանը նշանակվեն օսմանային պետության կողմից։

Յոթերորդ. Հայաստանի մասին Սան-Ստեֆանոյի պալ-

մանագրում նշված խոստումները տրվելու են ոչ միայն Ռուսաստանին, այլ նաև Անգլիային:

Ութերորդ. քանի որ Ռուսաստանի նման անդիտական կառավարությունը ևս չատ լրջորեն շահագրգռված է Քալկանյան թերակղզում հույներով բնակված նահանգների ապագա կադմականության մեջ, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի տասնհինգերորդ հոդվածի բարեփոխմամբ հանդիսացի է Քլեմալիայի նահանգների հետ միասին օսմանյան գերիշխանության տակ մնացող քրիստոնյաներով բնակված ուրիշ նահանգների առաջիկա կարգավորման ժամանակ պայմանագրում հարկավոր է նշել ուրիշ պետությունների, այդ թվում և Անգլիայի կարծիքը հարցնելու անհրաժեշտությունը:

Իններորդ. ինչ վերաբերում է ռազմատուգանքին, նորին մեծություն Ռուսաստանի կայսրը բոլորովին մտադրություն չունենալով հիշյալ հատուցումը փոխարինել հողերի տիրացմամբ, չի խուսափում նաև այս մասին դրավական տալուց: Այնուհետև, անգլիական կառավարությունը, լինելով օսմանյան պետության պարտատեր, վարկասու պետություն, չի ցանկանում, որ վնասի ենթարկվեն իր իրավունքները և ուզում է, որ նույնությամբ մնան պատերազմից առաջ գոյություն ունեցած իրադրությունն ու վիճակը: Անգլիական կառավարությունը, առանց ընդդիմանալու ռազմատուգանքի քանակի մասին Ռուսաստանի ընդունելիք վերջնական որոշմանը, պահում է իր կարծիքով անհրաժեշտ նոր առաջարկություններ անելու իր իրավունքը:

Տասներորդ. հաշվի առնելով, որ Ալաշկերտի հովիտը հանդիսանում է խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհ Երանի և օսմանյան պետության համար, նորին մեծություն Ռուսաստանի կայսրը համաձայն է այդ հովիտն ու Քալադիդ քաղաքը վերադարձնել օսմանյան պետությանը: Սակայն, մյուս կողմից, Ռուսաստանը պահանջել է, որ Կոթուրի փոքր հողամասը թողնվի Իրանին, և այս պահանջը ընդունվել է: Միջնորդ երկու պետությունների հանձնաժողովները նույնպես հարմար են գտել, որ այս վայրը վերադարձվի Երանի շահին:

Տասնմեկերորդ. եթե ռուսական կառավարությունը համառորեն պնդելու է, որ Բեսարաբիան կրկին իրեն թող-

ներվի, անգլիական կառավարությունը ստիպված պիտի լինի հայտնելու իր մեծագույն վիշտը՝ Սակայն, եթե պարզվի, որ Փարիզի հաշտության պայմանագիրը ստորագրած մյուս պետությունները պատրաստ չեն դեմքի ուժով պահանջելու ։ հիշյալ պայմանագրով որոշված Ռումինիայի սահմանները, անգլիական կառավարությունը կարծում է, որ ինքը այն աստիճան շահագրգռված չէ, որպեսզի ինքնագլուխ կերպով ստանձնի այս խնդրում մտադրված փոխանակմանը դիմադրելուց ծագող պատասխանատվությունը։ Հետևաբար հանձն է առնում շրնդդիմանալ այս ուղղությամբ ընդունվելիք որոշմանը։ Անգլիական կառավարությունը, Ռուսաստանի կայսեր կողմից Բաթումի և Հայաստանում գրաված ալլ վարերի տիրապետման խնդրում նրա ցանկություններին դիմադրություն ցույց չտալու պատրաստ լինելով հանդերձ, չի թաքցնում նաև, որ Ռուսաստանը այս կերպ իր սահմանները ընդարձակելու հետևանքով առաջիկայում կսրող է ծանրակշիռ և ասիական թուրքիայի ժողովրդի հանդիսոր խանգարող վտանգներ առաջացնել։ Սակայն անգլիական կառավարությունը այն կարծիքին է, որ օսմանյան պետությունը այս վտանգից պաշտպանելու պարտավորությունը առաջիկայում լինելու է հատկապես Անգլիային ուղղվելիք պարտականությունը, և այդ բանը կարելի կլինի կարգավորել առանց նվրուպան նոր պատերազմի վտանգին ենթարկելու անհրաժեշտության։ Միևնույն ժամանակ անգլիական կառավարությունը արձանագրում է նորին վեհափառություն ցարի մի արտահայտությունը ևս։ Այդ արտահայտության համաձայն առաջիկայում Ռուսաստանի սահմանները ալլևս չեն ընդարձակվելու դեպի Ասիական թուրքիա։ Քանի որ Անգլիական կառավարությունը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի այս հուշագրով ընդունված բարեփոխումները համարում է բավարար, հիշյալ պայմանագրի ներկա ձևի համաձայն մեջ բերած առարկությունները թեթևացնելու համար հանձն է առնում շրնդդիմանալ այն պահանջի դեմ, երբ Ռուսաստանի կառավարությունը վեհաժողովից համառորեն պահանջի Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի վերոհիշյալ տասը հոդվածներով բարեփոխման չենթարկված կոդեքսի պահպանումը։

Հնարավոր է, որ երկու կողմերի կառավարությունները փոխադարձ համաձայնությամբ վեհաժողովի բանակցությունների ընթացքում առաջադրեն նոր բարեփոխումներ, որոնք կարող են անհրաժեշտ նկատվել, և որոնք այժմ նախասեւել անկարելի է։ Սակայն, այս նոր բարեփոխումների մասին ուս և անդլիացի ներկայացուցիչների միջև եթե համաձայնություն ձեռք չբերվի, այդ դեպքում Ռուսաստանի և Անգլիայի ներկայացուցիչները վեհաժողովի ընթացքում պարտավոր են հետևելու այս հուշագրի պայմաններին։ Այս փաստաթուղթը ստորագրվել է Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպանի և Անգլիայի վարչապետի կողմից։

30 մայիսի 1878 ստորագրություն
Շուվալով, Ապրեցի»
Լոնդոն

370 Այս հուշագրից բացի կնքվեց մի երկրորդ հուշագիր ևս՝ Սրանով անգլիական կառավարությունը վեհաժողովում պահպանում է հյուսիսային և հարավային (Արևելյան Ռումելի) Բուլղարիայի նահանգների վարչական կազմավորմանը իմրոպային ևս մասնակից դարձնելու, ռուսների կողմից Բուլղարիայի գրավման ժամկետն ու եղանակը քննարկելու և Բուլղարիայի հարավային նահանգին տրվելիք անվան, Գանուբի նավարկության և նեղուցներին վերաբերող խնդիրների քննարկմանը մասնակցելու իր իրավունքը։

Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպանն էլ հայտնում էր, որ, եթե լուրդ Դեբրիի 1877 թվականի մայիսի 6-ի հայտարարությամբ Անգլիան նեղուցների հարցի մասին զոյու-թյուն ունեցող պայմանները համարում է հարմար և օգտակար, ապա ինքն էլ պնդում է, որ պահպանվի զոյություն ունեցող վիճակը։

Դիվանագիտական այս փաստաթղթերից պարզորոշ երևում էր, որ թեև մեում էին վեհաժողովի գումարումից առաջ Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև զոյություն ունեցող տարաձայնությունները, այնուամենայնիվ, նրանք հասել էին ձեական համաձայնության։

Անգլիան Ռուսաստանի հետ մայիսի 30-ի համաձայնագիրը կնքելու, ավելի ճիշտ, դեռևս այդ մասին տեղի ունեցող հաղորդազրույթյունների ընթացքում բանակցություն էր սկսել նաև Բարձրագույն Դռան հետ։ Քանի որ

Ռուսաստանը որոշել էր հաստատվել Անատոլիայի իր գրա-
մած վայրերում, ապա Անգլիան հայտնել է, որ Բարձրա-
գույն Դոնան համաձայնություններ կարող է արգելք հան-
դիսանալ Ռուսաստանի հետագա ներթափանցմանը դեպի
Անատոլիայի խորքերը, և որ այդ կապակցությամբ հարմար
կլիներ Կիպրոս կղզու գրավումը իր կողմից:

Այդ մասին լորդ Սոլսբերին մայիսի 30-ի հեռագրով
պաշտոնապես մանրամասն հրահանգներ տվեց Ստամբուլի
ղեսպան լայարդին: Հունիսի 4-ին Ստամբուլում Սաֆվեթ
փաշայի և լայարդի կողմից Կիպրոսի դաշնագիր անվան
տակ ստորագրվեց պաշտպանական մի համաձայնագիր,
որի բովանդակած հոդվածները հետևյալներն են. եթե Ռու-
սաստանը Բաթումից, Կարսից, Արդահանից կամ գրաված
ալ վարերից բացի, հետագայում փորձեր կկատարի գրա-
վելու օսմանյան պետության՝ Ասիայում գտնվող և հաշտու-
թյան վերջնական պայմանագրում չնշված մարզերից որևէ
մեկը, անգլիական պետությունը պարտավորվում է համա-
ձայնություն կնքել օսմանյան պետության հետ՝ այդ երկիրը
դենքի ուժով պաշտպանելու համար:

371 Դրա փոխարեն նորին մեծություն փաղիշահը խոստա-
նում է անգլիական պետությանը, որ առաջիկայում կիրա-
կանացվի երկու պետությունների միջև որոշվելիք ը բարվոք
վարչություն և օսմանյան պետության հիշյալ երկրամասում
գտնվող քրիստոնյա հպատակների և այլոց պաշտպանու-
թյան համար անհրաժեշտ բարենորոգումները: Այդ պար-
տավորությունները իրականացնելու համար անհրաժեշտ
իջոցներ ապահովելու նպատակով նորին մեծություն փա-
ղիշահը տալիս է իր համաձայնությունը, որ Անգլիան գորք
մտցնի Կիպրոս կղզին և կառավարի այն:

Հուլիսի 7-ի ալս պայմանագրին կցվում է նաև կղզու
միայն վարչական գործերին վերաբերող հետևյալ հա-
վելվածը:

Պայմանավորվող կողմերից պայմանագրյալ կողմը
համաձայնություն է տվել անգլիական պետությանը՝ գորք
մտցնելու Կիպրոս կղզին և այն կառավարելու հետևյալ
պայմաններով.

Հոդված առաջին. առաջվա նման կղզում պետք է գո-
յություն ունենա իսլամական շարիաթական դատարան և

պիտի զբաղվի իսլամ հասարակության, հատկապես կրոնական դատերի լուծումով:

Հոգված երկրորդ. կայսերական Լվրաֆի մինիստրության կողմից կղզու համար նշանակվելու է հատուկ պաշտոնյա: Այս պաշտոնյան անգլիական կառավարության կողմից նշանակվելիք պաշտոնյայի հետ փոխադարձ համաձայնությամբ տնօրինելու է հիշյալ կղզում գտնվող մրդկիթներին, գերեզմանատներին, խաչմական մեղրեսներին և այլ կրոնական հաստատությունների գույքն ու կալվածքը:

Հոգված երրորդ. Անգլիական պետությունը կղզու հասույթներից վարչական ծախսեր գանձելուց հետո նրա ավելցուկը ամեն տարի վճարելու է Բարձրագույն Դոանը: Այս ավելցուկը որոշվելու է անցյալ հինգ տարվա ընթացքում հասույթի միջին քանակի շափով: Այդ ժամկետի ընթացքում պետական կալվածքի և կայսերական կալվածքի վաճառքից և կամ սրանց օտարացումից գոյացած գումարները նկատվելու են որպես բացառություն:

Հոգված չորրորդ. Բարձրագույն Դուռը կարողանալու է Կիպրոս կղզում գտնվող պետական հողերը և կայսերական կալվածքները ազատորեն վաճառել կամ վարձով տալ: Սրանց գները կամ վարձը չի մտնելու երրորդ հոգվածում նշված հասույթի մեջ:

Հոգված հինգերորդ. Անգլիական պետությունը իր պաշտոնյաների միջոցով կարող է գնել հողեր և կալվածքներ: Հանրային բարեկարգության և կամ այլ հանրային նպատակների համար ազատ, անմշակ հողերն ու թափուր տարածությունները գնելու է մատչելի գներով:

|| Հոգված վեցերորդ. Ռուսական պետությունը Կարսը կամ վերջին պատերազմի ընթացքում Հայաստանում գրաված վայրերը օսմանյան պետությանը վերադարձնելու դեպքում Կիպրոս կղզին ևս դատարկվելու է Անգլիայի կողմից և 1878 թվականի հունիսի 4-ին կնքված պայմանագրերը կորցնելու է իր ուժը:

• • •

Պետությունների միջև վեհաժողով գումարելու մասին համաձայնություն ձեռք բերելուց հետո այլևս ոչ մի'արգելք չէր մնացել, որ իշխան Թիսմարկը հրավերներ ուղարկեր: Վեհաժողովը բացվելու էր հունիսի 14-ին: Հրավիրագրերը

կազմված էին խիստ հնարամիտ ձևով, այնպես, որ վիրա-
վորանք չհասցվի հարցերի մեջ այս կամ այն կերպ շա-
հագրված պետություններին:

Վեհաժողովին լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված
անձնավորությունները հետևյալներն էին.

Օսմանյան պետություն. հանրագուտ շինությունաց մի-
նիստը Ալեքսանդր Կարա Քեոզորի փաշա, մարշալ Մեհմեդ
Ալի փաշա, Բեռլինի դեսպան Սադուլա՜ բեյ:

Գերմանիա. իշխան Բիսմարկ, արտաքին գործերի մի-
նիստը տեղակալ ֆոն Բյուլով, Փարիզի դեսպան Հոհեն-
լոհեն:

Ավստրիա. արտաքին գործերի մինիստր կոմս Անդրա-
շի. Բեռլինի դեսպան Կարոլի, Հռոմի դեսպան րարոն Հալ-
մերլեն:

Ֆրանսիա. արտաքին գործերի մինիստր պարոն Վա-
դինդտոն, Բեռլինի դեսպան կոմս Սենվալիե, արտաքին
գործերի քաղաքական բաժնի տնօրեն պարոն Դեպրե:

Անգլիա. վարչական կոմս Բիկոնսֆիլդ, արտաքին գոր-
ծերի մինիստր մարկիզ դու Սոլսբերի, Բեռլինի դեսպան
լորդ Ստոտ Ռուսել:

Իտալիա. արտաքին գործերի մինիստր կոմս Կորտի.
Բեռլինի դեսպան կոմս Դոլոն:

Ռուսաստան. արտաքին գործերի մինիստր իշխան Գոր-
շակով, Լոնդոնի դեսպան կոմս Շուվալով, Բեռլինի դես-
պան պարոն Դոբրին:

Վեհաժողովին որպես քարտուղար նշանակվել էին դես-
պան Ռադովիչը և Ֆրանսիայի դեսպանության քարտուղար
Դյումուլեն, արտաքին գործերի խորհրդականներից Բյուխս-
րը, Բոշը, Հոլշտայնը և Հերբերդ Բիսմարկը: Ռադովիչի
խնդիրն էր նաև կազմել վեհաժողովի արձանագրություննե-
րը: Կոմս Անդրաշիի առաջարկով վեհաժողովը միաձայն
նախագահ ընտրեց Բիսմարկին: Գործողությունը հնարա-
վորության չափ արագացնելու նպատակով որոշվեց արձա-
նագրությունները || ընթերցելու փոխարեն դրանց տպագրը-
ված տեքստերը բաժանել ներկայացուցիչներին: Առաջին
նիստերը գրեթե առանց բացառության նվիրված էին Բուլ-
ղարիայի խնդրին: Բազմաթիվ դժվարություններից և վեհա-
ժողովից դուրս համաձայնություններից հետո հաջողվեց
լուծել այդ խնդիրը:

Զորրորդ նիստում մարկիզ դու Սուրերին առաջարկեց, որ Ռուսաստանի հետ կնքված մարտի 30-ի պայմանագրի համաձայն Քալկանները դիտվեն որպես Բուլղարիայի սահման, իսկ Քալկանների հարավային նահանգը անվանվի Արևելյան Ռումելի։ Այս առաջարկի համաձայն դինվորական հանձնաժողովի կողմից սահմանը որոշելու ժամանակ Վառնա նավահանգիստը օսմանյան պետությանը թողնելու, Մեստա քարասուի և Ստրումա քարասուի ավազանները Արևելյան Ռումելիի սահմաններից դուրս հանելու փոխարեն, Սոֆիայի սանջաքը մնալու էր Բուլղարիային։ Արևելյան Ռումելին ուղղակի մնալու էր նորին մեծություն սուլթանի քաղաքական և ռազմական տիրապետության տակ։ Բաղմաթիվ մանրամասնություններ պարունակող Անդլիայի այս առաջարկը ընդունվել է որպես հիմք Բուլղարիայի և Արևելյան Ռումելիի մասին Բեռլինի պայմանագրի առաջին հոդվածից մինչև քսաներեքերորդ հոդվածների համար։ Այս հոդվածների հիմնական բովանդակությունը հետևյալն է.

Բուլղարիան կազմակերպվելու է որպես Օսմանյան կայսրության գերիշխանության ենթոկա, ինքնավար վարչություն՝ հարկատու մի իշխանապետություն։ Բուլղարական պետությունը, որպես քրիստոնյա պետություն, ունենալու է նաև իր ազգային քանակը։

Երկրորդ հոդվածում նշված սահմանները ճշտվելու են տեղերում՝ եվրոպական հանձնաժողովի միջոցով։ Բուլղարիայի իշխանը ազատ կերպով ընտրվելու է ժողովրդի կողմից՝ տերությունների համաձայնությունով և հաստատվելու է Բարձրագույն Դուան կողմից։ Եվրոպայի մեծ տերություններում իշխանության զրուխ կանգնած գերդաստանների անդամներից ոչ մեկը չպետք է լինի Բուլղարիայի իշխան։ Տոնովություն Բուլղարիայի երևելիներից կազմված ժողովրդ, նախքան իշխանի ընտրությունը, կազմելու է իշխանապետության հիմնական օրենքը։ Այն վարչերում, որտեղ բուլղարների հետ միասին ապրում են թուրք, ուսմին, հույն և այլ տարրեր, թե ընտրություններում, թե հիմնական օրենքը կազմելու ժամանակ պետք է հաշվի առնվեն նաև այդ համայնքների իրավունքներն ու շահերը։ Ամեն օր, առանց կրոնի, ծեսի ու սովորությունների խտրության, քաղաքացի-

ական և քաղաքական տեսակետից հավասար է համար-
վում. կրոնի ու սովորության տարբերությունը արգելք չի
կարող լինել յուրաքանչյուրի հանրային ծառայության,
պաշտոնի, դիրքի և արհեստի գործադրման համար:

374 ի Բուլղարիայի ժամանակավոր վարչությունը մինչև
հիմնական օրենքի կազմումը կառավարվելու է ռուսական
պետության մի կոմիսարի կողմից: Օսմանցի մի կոմիսար և
սուլյն պայմանագիրը ստորագրող պետությունների կողմից
հասուկ կերպով նշանակված հյուպատոսները պարտավոր
են ժամանակավոր կառավարության գործը քննելու և կեն-
սագործելու համար օգնել ռուս կոմիսարին:

Ժամանակավոր վարչությունը պայմանագրի վավերա-
կան պատճենների փոխանակման թվականից սկսած ինը
ամսից ավելի չպետք է տևի:

Բարձրագույն Պոռն հետ կնքված առևտրական, նա-
վարկության և այլ պայմանագրերը առաջվա նման ուժի
մեջ են լինելու նաև Բուլղարական իշխանապետությունում:
Բուլղարական իշխանապետությունից ուրիշ վայրեր փո-
խադրվող ապրանքներից ոչ մի տարանցիկ հարկ չպիտի
գանձվի:

Հարկը հիմնվելու է իշխանապետության հողերի միջին
հասույթի վրա, օսմանյան պետության հանրային պարտ-
քից Բուլղարիային ընկած բաժինն էլ որոշվելու է արդար
համամասնությամբ:

Ռուսչության և Վառնայի երկաթուղային ընկերության
հանդեպ օսմանյան պետության պարտականություններն ու
իրավունքները պատկանելու են Բուլղարական իշխանապե-
տությանը: Օսմանյան զորքը այլևս Բուլղարիայում չպետք
է մնա: Հին բերդերը իշխանապետության ծախքով մի տա-
րում կամ հնարավորին չափ ավելի կարճ ժամկետում ամ-
բողջապես քանդվելու են և նրանց տեղ նորերը չպետք է
կառուցվեն: Օսմանյան պետությունը բերդերում մնացած
իր սեփական ռազմամթերքը և այլ նյութերը կարող է փո-
խադրել կամ վաճառել:

Իսլամ և այլ կալվածատերերը իրենց անձնական բնա-
կարանները իշխանապետության սահմանից դուրս կառու-
ցելու դեպքում, Բուլղարիայում ունեցած իրենց կալվածքը
կարող են պահել, վարձով տալ կամ տնօրինել փոխանորդի

միջոցով: Թուրք-բուլղարական մի հանձնաժողովին հանձնարարված է երկու տարվա ընթացքում կարգավորելու պետական և վաթսային կալվածքների վաճառքի, տնօրինման եղանակի և օգտագործման մասին եղած գործերը և դրանցում շահագրգռված անձանց շահերին վերաբերող խնդիրները:

Բալկանների հարավային կողմում կազմվելու է ալբան-վելյան Ռումելի» անունով մի նահանգ, որը վարչականորեն ինքնավար լինելու պայմանով ուղղակի գտնվելու է Օսմանյան կայսրության քաղաքական և ղեկավարական իշխանության տակ: ॥ Այս նահանգի սահմանը հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմից սահմանակից է Բուլղարիային: Նրա ընդգրկած տերիտորիան հիշատակված է տասներորսերորդ հոգվածում:

Օսմանյան կայսրությունը իրավունք է ունենալու ծովից ու ցամաքից պաշտպանելու այս նահանգի սահմանները, այդ սահմանների վրա ամրություններ կառուցելու և զորք պահելու: Արևելյան Ռումելիի ներքին տնտեսությունները պահպանվելու է աղցալին զորքի օժանդակությամբ և տեղական ոստիկանական զորքերի միջոցով: Այս զորքի սպաներն ընտրվում և նշանակվում են օսմանյան պետության կողմից: Օսմանյան պետությունը պարտավորվում է սահմաններում որպես պահապան զորք չպահել խուժանային և շերբեղների նման անկանոն զորք:

Նահանգի ներքին կամ արտաքին խաղաղությունն ու անվտանգությունը սպառնալիքի ենթարկվելու դեպքում կուսակալի կողմից հրավիրվելու է օսմանյան զորք: Այդ դեպքում Բարձրագույն Դուռը այս որոշման և նրա պատճառաբանության մասին տեղեկություն պետք է տա մեծ տերությունների Ստամբուլի դեսպաններին: Արևելյան Ռումելիի կուսակալը հինգ տարի ժամանակով և մեծ տեղությունների համաձայնությամբ ընտրվելու և նշանակվելու է Բարձրագույն Դուռն կողմից: Արևելյան Ռումելիի հիմնական կանոնադրեր ստեղծելու համար Բարձրագույն Դուռն համաձայնությամբ կազմվելու է եվրոպական մի հանձնաժողով: Այս հանձնաժողովը նրեք ամսվա ընթացքում ճշտելու է հյուսանային իրավասություններն ու պարտականությունները, ինչպես նաև նահանգի վարչական կարգը, կարգավորելու է դատարանն ու ֆինանսները:

Մինչև նոր կանոնադրության կազմումը եվրոպական հանձնաժողովը լիազորված է Բարձրագույն Դուան հետ միասնաբար վարելու նահանգի ֆինանսական գործերը:

Բարձրագույն Դուան և օտար պետությունների միջև կնքված կամ սրանից հետո կնքվելիք բոլոր տեսակի համաձայնագրերն ու պայմանագրերը, ինչպես նաև պետությունների միջև եղած այլ հանձնարարությունները օսմանյան երկրների այլ վայրերի նման տարածվելու են նաև Արևելյան Ռումելիի վրա: Օտարահպատակների իրավունքներն ու առանձնաշնորհումներն անպայման պետք է հարգվեն նաև այս նահանգում: Բարձրագույն Դուանը պարտավորվում է հիշյալ նահանգում ևս հարգել կրոնի ազատության վերաբերյալ պետության ընդհանուր կանոններով բոլոր կրոնների ու սովորությունների նկատմամբ հանդուրժողական վերաբերմունքը:

Արևելյան Ռումելիից անցնող երկաթուղիների նկատմամբ ամբողջապես անսասան են մնալու Բարձրագույն Դուան ունեցած բոլոր իրավունքներն ու պարտականությունները:

Բուլղարիայում և Արևելյան Ռումելիում մնացող ռուսական զորքը բաղկացած է լինելու վեց հետևակային և երկու հեծելազորային դիվիզիայից և չի գերազանցելու հիսուն հազար զինվորից: Պարենավորվելու է տեղական ծախսով: Հիշյալ զորքը պահպանելու է իր հաղորդակցության ճանապարհը ինչպես Ռումիլիայի վրայով, այնպես էլ Սև ծովի նավահանգիստների, Վառնայի ու Բուրգասի միջոցով: Ռուսական զորքը Սև ծովի այս նավահանգիստներում հիմնելու է իրենց բնակության համար անհրաժեշտ զորակայաններ:

Բուլղարիայում և Արևելյան Ռումելիում մնացող ռուսական զորքի մնալու տևողությունը սահմանվել է ինն ամիս, ներկա պայմանագրի փոխանակման թվականից սկսած:

Ռուսական պետությունը հիշյալ ժամկետից հետո երեք ամսվա ընթացքում իր զորքը Ռումիլիայի վրայով ամբողջապես դուրս է բերելու իշխանապետությունից:

Բուլղարիային և Արևելյան Ռումելիին վերաբերող հարցերը վեհաժողովին ղեկավարել էին մինչև հունիսի 23-ի լո-

թերորդ նիստը: Հիշյալ նիստում իշխան Բիսմարկը, որպես կարևոր հարցերից մեկը, առաջ քաշեց Բոսնիայի, Ջենոն-գորիայի, Սերբիայի ու Ռումինիայի հարցերը, իսկ ավելի ուշ՝ հուլյներով բնակեցված սահանգների, Գանուբի, նեղուց-ների, Անատոլիայի և ռազմատուգանքի հարցերը. ուստի ութերորդ նիստում խնդրո առարկա դարձավ Բոսնիա-Հերցեգովինայի խնդիրը: Կոմս Անդրաշին իր կարգացած հուշագրում նշելով, որ Ավստրիան որպես սահմանակից պետություն այդ խնդրի լուծման մեջ մյուս բոլոր պետություններից ավելի շատ է շահագրգռված, հայտարարեց, որ «ուս-թուրքական պատերազմի դրդապատճառը Բոսնիան և Հերցեգովինան են: Սահմանում կուտակված մեծաքանակ զորքը չկարողացավ արգելք դառնալ ապստամբությանն ու խառնակություններին: Օսմանյան պետությունը չկարողացավ դապել ապստամբությունն ու գաղթը՝ 200.000 հոգի, թողնելով իրենց տունն ու տեղը, հեռացան: Երեք տարի շարունակ Ավստրիան սլարենալորման համար ծախսել է տասը միլիոն կոռն»:

Նախնական հաշտության պայմանագրի տասնչորսերորդ հոգվածով Բոսնիա-Հերցեգովինայի համար առաջարկված ինքնավարությունը ավստրիական պետությունը անհնարին է համարում:

Ավստրո-Հունգարական պետությունը նկատի ունենալով, որ Սերբիայի և Ջենոնգորիայի սահմաններում լիարժեք փոփոխությունների պատճառով կփոխվի նաև Բոսնիայի և Հերցեգովինայի աշխարհագրական դիրքը, հայտարարում է, որ այս երկու երկրների սահմանները իրար մոտեցնելը խանգարելու է Ավստրո-Հունգարիայի հաղորդակցությանը արևելյան այլ երկրների հետ, վնասելու է առևտրական շահերին: Լորդ Սոլսբերին առաջարկեց, որ Բոսնիան և Հերցեգովինան զբաղվի և կառավարվի Ավստրիայի կողմից: Այս դադափարը վաղուց գոյություն ունեւր, և Ռուսաստանի ու Ավստրիայի միջև արդեն որոշվել էր վաղեմի և գաղտնի մի դաշնագրով: Իշխան Բիսմարկը իսկույն համաձայնվեց այս առաջարկին, սակայն Կարա-Թեոդորի փաշան մանրամասն հիշատակագրով մերժեց, օսմանյան ներկայացուցիչները նույնպես հրաժարվեցին հավանություն տալ: Այդ պատճառով Բիսմարկը միջամտելով և խոսքը ուղղելով մեր ներկայացուցիչներին, մեծամասնու-

թյան անունից բուռն ու խիստ լեզվով ասաց, որ վեհաժողովը գումարվել է ոչ թե օսմանյան պետության ցանկացած աշխարհագրական դիրքը պաշտպանելու, այլ Եվրոպայի ներկա և ապագա խաղաղության և անդորրության համար, ինչպես չլինի վեհաժողովը, օսմանյան պատվիրակները ստիպված պիտի լինեին նույնությամբ ընդունել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի բոլոր պայմանները, մինչդեռ վեհաժողովը իրենց է վերադարձնում Բոսնիայից էլ մեծ և քաղաքներ մի նահանգ։ Օսմանյան ներկայացուցիչները այս կապակցությամբ Ստամբուլ կատարած հարցման պատասխանի հիման վրա, վեհաժողովի հունիսի 4-ի նիստում հայտնեցին իրենց հավանությունը Սուլթերիի առաջարկին և վեհաժողովն ընդունեց քսանհինգերորդ հոգվածում գրված հետևյալ որոշումը.

«Բոսնիայի և Հերցեգովինայի նահանգները պետք է կառավարվեն Ավստրո-Հունգարական պետության կողմից և այդ նրանու նահանգները ուղարկվելու է հիշյալ պետության ղորքը։ Փանի որ Ավստրո-Հունգարական պետությունը չի ստանձնում Նովի Փադար սանջաքի կառավարումը, այդ սանջաքը մնալու է օսմանյան վարչության տակ. միայն ներկա քաղաքական հանգամանքների բերումով և ճանապարհների անվտանգությունը պահպանելու նպատակով Ավստրիական պետությանը իրավունք է վերապահվում այս սանջաքում պահել պահնորդական կետ և ստեղծել զինվորական և առևտրական հաղորդակցություն»։

Վեհաժողովի ութերորդ նիստում քննարկման դրվեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում Սերբիային վերաբերող երրորդ հոգվածը, որին իբրև նգրակացություն Բեռլինի պայմանագրի երեսուցորսերորդից մինչև քառասուներկուերորդ հոգվածներով արձանագրական հանձնաժողովի կողմից առաջարկվեց հաստատել Սերբիայի անկախությունը, առանց հաշվի առնելու կրոնական և սովորությունների տարբերությունները, օսմանյան հանրային պարտքի մի մասը ստանձնելու և իրեն որոշ չափով հողեր թողնելու պայմանով։ Այն հողերը, որ առաջարկվում էին Սերբիային, կազմում էին 11079 քառակուսի կիլոմետր, իսկ բնակչությունը 1879 թվականի վիճակագրության համաձայն՝ 506,934 մարդ։ Այս հողերը, որոնք ընդգրկում էին Նիշի,

Պիրոտի, Իվրանիյեի և Դոպլիշայի գավառները, Սերբիային միացնելով ամբողջ բնակչությունը հասնում էր 1.860.824 մարդու:

Իններորդ նիստում խորհրդակցության դահլիճում ընդունվեցին Հունաստանի արտաքին գործերի մինիստր Գելի Յանին և Բեռլինի դեսպան Ռանկաբեն, որոնք վեհաժողով էին ուղարկվել որոշ խնդրանքներ ներկայացնելու առաջադրանքով: Գելի Յանին կարգաց մի հիշատակագիր, որը արտահայտում էր հույներով բնակված, բայց Հունաստանից անջատ մնացած օսմանյան նահանգների շահերը, Հունաստանի ներկա դժվարությունները, սլահանդելով առայժմ իրենց միացնել միայն Կրետե կղզին և սահմանակից օսմանյան հողերը:

Հույն ներկայացուցիչների հեռանալուց հետո Սուրհարին խնդրեց, որ վեհաժողովը ընդունի և լսի Ռումինիայից եկած պատգամավորներին: Նա հայտարարեց. «Քանի որ այս բարձր ժողովը լսեց բացատրություններ մի ազգի, որն ուղում է գրավել մեկ ուրիշ երկրի նահանգները, խղճի և արդարության դեմ է չլսել բացատրություններ նաև այն երկրի, որի ցանկությունն է միայն սլահայանել իր ձեռքում եկած հողերը»:

Իշխան Բիսմարկը, ի հաճույս Ռուսաստանի, ալն կարծիքին էր, որ Ռումինացի պատգամավորներին այս ժողովում ընդունելը դժվարությունները ավելացնելուց բացի ուրիշ արդյունքի չի հանգեցնի: Գորշակովը ևս շնայած դեմ չէր ընդունելուն, բայց համաձայնվեց Բիսմարկի մտքին: Ի վերջո Բիսմարկը մեծամասնությանը ենթարկվեց: Որոշվեց ընդունել Ռումիններին: Հուլիսի 10-ին տեղի ունեցած նիստում Ռումինիայի վարչապետ Բրատիանուն և արտաքին գործերի մինիստր Փոկալնիշանուն ներկայացան եվրոպայի ներկայացուցիչներին:

Սրանք արդեն նախապես մի հիշատակագիր ուղարկել էին վեհաժողովին և դրանում կատարել էին այս ոգով մի հայտարարություն.

«Ռուսաստանի կողմից առաջարկված 1877 թվականի ապրիլի 16-ի պայմանագրի կնքման ժամանակ Ռումինիան առաջարկել էր իր երկրի ներկա հողային տիրապետությանը՝ անվերապահ պաշտպանություն ու պահպանումը. այդ բանը խոստացել էր նաև Ռուսաստանը:

Թուամինիայի օգնությունը այս վերջին պատերազմը հաջողությամբ ավարտելուց հետո կոմս Բգնատեր Բուխարևստ նկատվ, իր հետ ունենալով իշխան Կորնակովի մի գրությունը: Այս գրության մեջ առաջին անգամ պաշտոնապես խոսվում էր Թուսաստանի և Թուամինիայի միջև հողերի վոխանակման մասին, սակայն Բեսարաբիայի անունը դեռևս չէր հիշատակվում: Բայց Բգնատեր շթաքցրեց ու հայտնեց, որ փոխանակման համար ցանկալի վայրը Բեսարաբիան է: Թուամինական կառավարությունը ստիպված էր մերժել այդ առաջարկը: Նախկինում Դանուբի իշխանապետություններ կոչված այս երկիրը չէր կարող կորցնել այս գետի մի կարեւոր մասը, որի շնորհիվ ստացել էր իր անունը, դարդացած առևտուրը և աշխարհագրական դիրքի օգուտները: Թուամինիան 1812 թվականին առաջին անգամ կորցնելով ամբողջ Բեսարաբիան, 1856 թվականին այս երկիրը մասնակի կերպով նոր ստանալուց հետո ավելի լավ է գնահատում նրա օգուտները: Այսպիսով, իր երկրի մի մասը կազմող և իրեն ծովին կապող նահանգը ձեռքից բաց չթողնելու գործին էլ ավելի մեծ կարևորություն է տալիս:

Պատերազմում ցուցաբերած իր օժանդակությունից օգտվելուց հետո Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը Թուամինիային դնում է մի պայմանագրի դիմաց, որի կնքումից ինքը տեղեկություն չի ունեցել: Այս պայմանագիրը շոշափում է փրկանական շահերը: Այդ պատճառով ռումինական կառավարությունը պահանջում է, որ հողերից մի փոքրիկ մասն անգամ չվերցվի, որ ռումինական հողերը ճանապարհ չդառնան ռուսական բանակների համար, իրեն մնան Դանուբում գտնվող կղզիները, ընդհուպ մինչև Օձի կղզինները, Դանուբի գետաբերանը, տրվի համապատասխան հատուցում, վերջնականորեն հաստատվեն նաև իր անկախությունն ու շեղորությունը:

Վեհաժողովում Թուամինիայի արտաքին գործերի մինիստր Փոկալինիանուն ևս նույն իմաստով ճառ արտասա-

* Գորշակովը այս խնդրում այնքան էր առաջ գնացել, որ նույնիսկ ասել էր, թե Դորրոշայի և Բեսարաբիայի փոխանակությունը չենդադնելու գնալով Թուամինիայի բանակի զեքը կվերցվի: Այդ խոսքը հասցրին մինչև Կարլոս իշխանին, որն ասել է. «երանից առաջ զենքը վերցնելու են իմ ձեռքից»:

նեց: Ինումինիայի վերաբերյալ վեհաժողովի կայացրած որոշումների մասին կխոսենք հետագայում, սակայն պարզ լինելու համար աշուտ հետևելով այսօրվան պարզ հողվածների մասին խոսելու ենք հնարավորին չափ հաջորդականությամբ:

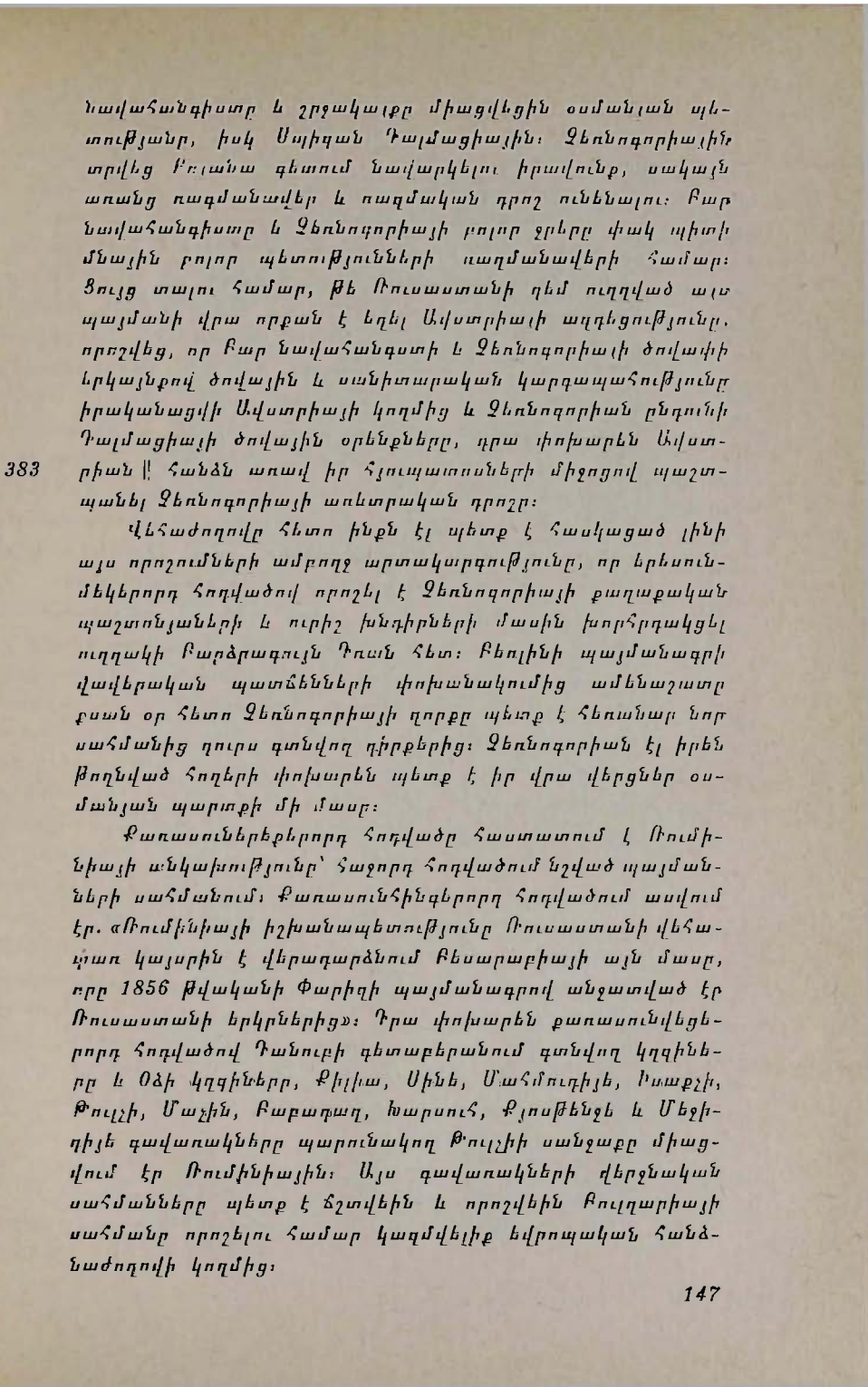
Քսաներեբերորդ հողվածով Բարձրագույն Դուռը հանձնելը առնում լրիվ կենսագործել 1868 թվականին Կրետե կղզու համար կազմված հիմնական կանոնադրության արդարացի նկատված բարեփոխումների պայմանների գործադրումը, և օսմանյան մյուս նահանգներում ևս ստեղծելու նման հաստատություններ: Բարձրագույն Դուռը այս հիմնական կանոնադրությունները կազմելու առաջադրանք ունեցող հանձնաժողովի նախագծերը կենսագործելուց առաջ ստանալու էր Թումիլիի եվրոպական հանձնաժողովի կարծիքը:

Ֆրանսիական և գերմանական պետությունները տասներեբերորդ նիստում Բարձրագույն Դուռն ու Հունաստանին առաջարկել էին համաձայնություն դալ թուսալիայում և Յանինայում սահմանի ուղղում կատարելու համար:

Սակայն վեհաժողովը, քանչևրոսերորդ հողվածով որոշեց, որ համաձայնություն ձեռք չբերվելու դեպքում պետությունները պահպանեն իրենց միջնորդության իրավունքը: Այս հողվածի հիման վրա է, որ հետագայում 1881 թվականին Հունաստանը տեսականորեն պատերազմական սայառնալիքով իր երկրին ավելացրեց Յանինայի հարավային մասը և համարյա ամբողջ Թեսալիան, այսինքն՝ մոտավորապես 300,000 բնակչություն ունեցող 20,000 քառակուսի կիլոմետր հողերը:

Քսանվեցերորդ հողվածը վերաբերում էր Չեռնոգորիայի անկախությունը, որը լինելով Սերբիայի համար ընդունելի պայմաններում, հաստատվելու էր թե՛ Բարձրագույն Դուռն և թե՛ այդ իշխանությունը ղեկս անկախ չձանաչած պետությունների կողմից: 28-ից մինչև 34-րդ հողվածներում խոսվում էր Չեռնոգորիայի նոր սահմանների մասին: Այս կերպ Չեռնոգորիայի տերիտորիան ըստ էության կազմելով 4366 քառակուսի կիլոմետր, 5019 քառակուսի կմ ևս ընդարձակվեց և բնակչությունն էլ ավելացավ 50000-ով: Չեռնոգորիային միացված վայրերն էին Նիկշիցը, Պոդգորիցան և Բար նավահանգիստն ու նրա շրջակայքը: Օրկոհ

նախահանգիստը և շրջակայքը միացվեցին օսմանյան պե-
տությանը, իսկ Սյուդան Դավթադաշին: Չեռնոգորիային
տրվեց Բուսնա գետում նախարկելու իրավունք, սակայն
առանց ռազմանավեր և ռազմական զորոշ ունենալու: Բար
նախահանգիստը և Չեռնոգորիայի լողոր ջրերը փակ պիտի
մնային բոլոր պետութունների ռազմանավերի համար:
Ցուց տալու համար, թե Ռուսաստանի դեմ ուղղված ալս
պայմանի վրա որքան է եղել Ավստրիայի ազդեցությունը,
որոշվեց, որ Բար նախահանգիստի և Չեռնոգորիայի ծովափի
երկայնքով ծովային և սանիտարական կարգապահությունը
իրականացվի Ավստրիայի կողմից և Չեռնոգորիան ընդունի
Դավթադաշի ծովային օրենքները, դրա փոխարեն Ավստ-
րիան և հանձն առավ իր հյուպատոսների միջոցով պաշտ-
պանել Չեռնոգորիայի առևտրական զորոշը:

Վեհաժողովը հետո ինքն էլ պետք է հասկացած լինի
այս որոշումների ամբողջ արտակարգությունը, որ երեսուն-
մեկերորդ հողվածով որոշել է Չեռնոգորիայի քաղաքական
պաշտոնյաների և ուրիշ խնդիրների մասին խորհրդակցել
ուղղակի Բարձրագույն Դուռն հետ: Բնույնի պայմանագրի
վավերական պատճենների փոխանակումից ամենաշատը
քսան օր հետո Չեռնոգորիայի ղորքը պետք է հեռանալ նոր
սահմանից դուրս գտնվող դիրքերից: Չեռնոգորիան էլ իրեն
թողնված հողերի փոխարեն պետք է իր վրա վերցնեք օս-
մանյան պարտքի մի մասը:

Քառասուներեքերորդ հողվածը հաստատում է Ռումի-
նիայի անկախությունը՝ հաջորդ հողվածում նշված պայման-
ների սահմանում: Քառասունհինգերորդ հողվածում ասվում
էր. «Ռումինիայի իշխանապետությունը Ռուսաստանի վեհա-
պառ կայսրին է վերագրվում Բեսարաբիայի այն մասը,
որը 1856 թվականի Փարիզի պայմանագրով անջատված էր
Ռուսաստանի երկրներից: Դրա փոխարեն քառասունվեցե-
րորդ հողվածով Դանուբի գետաբերանում գտնվող կղզիներ-
ըր և թձի կղզիները, Քիլիա, Սինե, Մահմուդիլե, Իսաբլի,
Թուլչի, Մաշին, Բաբադաղ, Խարսուհ, Քյոսթենեզև և Մեջի-
դիլե գավառակները պարունակող Թուլչի սանջաքը միաց-
վում էր Ռումինիային: Այս գավառակների ղերջնական
սահմանները պետք է ճշտվեն և որոշվեն Բուլղարիայի
սահմանը որոշելու համար կազմվելիք եվրոպական հանձ-
նաժողովի կողմից:

Դանուբ գետի նավարկության վերաբերյալ կետերը չի-
շատակվել են պայմանագրի 52-ից մինչև 57-րդ հոդվածնե-
րում: Որոշվել է քանդել Թիմուրբափուններից մինչև Դանուբի
գետաբերանը գտնվող բոլոր բերդերն ու ամրությունները և
նորեր շինել: Դանուբի հանձնաժողովում լինելու է նաև Ռու-
սիայի կողմից սի անդամ, և այս հանձնաժողովի իրավա-
սությունն ու ֆունկցիաները տարածվելու են մինչև Գալաց:
Թիմուրբափուններից մինչև Գալաց երթևեկության և գետի
կարգապահության մասին կանոնադրությունը ստեղծվելու
է այդ հանձնաժողովի միջոցով, իսկ այդ հանձնաժողովի
կազմում լինելու են նաև գետեզրային պետությունների
ներկայացուցիչները: Թիմուրբափուններում և սահանքնե-
րում նավարկության արգելքները վերացնելու համար ան-
հրաժեշտ միջոցառումների պարտականությունը հանձնվել
է Ավստրո-Հունգարական պետությանը: Գետի այդ մասում
գտնվող եղրային պետությունները այս միջոցառումների
համար տրամադրելու են անհրաժեշտ դյուրություններ:

384 Մինչև հունիսի 6-ին տեղի ունեցած տասնչորսերորդ
նիստը || Անատոլիայի սահմաններին վերաբերող խնդիրնե-
րի պատճառած դժվարությունների նկատմամբ վեհաժողովի
գործադրած բոլոր ջանքերը կատարելապես ապարդյուն
մնալու վտանգին էին ենթարկվել: Անգլիական և ռուսական
պետությունները իրենց զորքերը դեռ չէին զորացրել, իրար
հանդեպ գտնվում էին իրրև երկու անհաշտ թշնամիներ,
որովհետև Անգլիան վեհաժողովի ղեռնս սկզբնական նիստե-
րին վճռական դիմադրություն էր ցույց տալիս Ռուսաստանի՝
որպես ռազմատուգանք պահանջած դրամական մեծ գումարը
հողային դիջումներով վճարելուն: Իշխան Թիսմարկը, հաս-
կանալով, որ վեհաժողովում չպետք է կարողանա հաշտեց-
նել այս երկու կողմերը, վեհաժողովից դուրս գործադրած
հնարամիտ միջոցներով կարողացավ երկու կողմերին էլ
ստիպել մեծ մասամբ հրաժարվել իրենց մտադրություննե-
րից: Չնայած վեհաժողովի հունիսի 6-ի հայտնի նիստը
չափազանց լուրջ էր, բայց այնտեղ տեղի ունեցան նաև ծի-
ծաղաշարժ երևույթներ:

Գորչակովը նիստի սկզբում արեց հետևյալ հալ-
տարարությունը: «Ամենից ավելի Ռուսաստանի ցուցաբե-
րած հաշտվողական մտքի և փոխադարձ ներողամտության

շնորհիւ է, որ ժողովը առաջընթաց բալլ է կատարում գեպի ամբողջ Եվրոպայի շահերին՝ համապատասխանող Բեռլինում գումարված բարձր անձնավորություններին արժանի ու վայել հաշտության ու խաղաղության ապահովումը, որը բանակցությունների նպատակակետն է։ Այսօրվա նիստը հատկացվել է մի այնպիսի խնդրի, որը գծում շահախնդրությունից աղատ, խղճով և արդարամտությամբ լուծելու դեպքում բարվոք կերպով կամբողջացնեն մեր հետապնդած բարի գործը։ Մենք թողնում ենք էրդրումը, Բայազիդն ու Ալաշկերտը։ Այս վերջին երկու կետերը կաղմում են քարավանների և իրանի առևտրական արքունի ճանապարհը։ Բացի դրանից, ես արտոնված եմ հայտնելու, որ իմ օգոստոսյան վեհապետը, գործադրելով իր արքայական իրավունքը, Բաթումը հայտարարել է աղատ նավահանգիստ։ Այս որոշումը համապատասխանում է բոլոր առևտրական ազգերի և, մասնավորապես, ամենից ավելի շատ առևտրական նավերի տեր Անգլիայի նյութական շահերին։ Այս օրվա նիստում ևս իմ խոսքը վերջացնում եմ, կրկնելով իմ այն հույսը, որ մենք մի բալլ պետք է կատարենք գեպի բարձրագույն նպատակակետը, որը մեր ժողովի պահանջն է։

Իշխան Բիսմարկը այս հայտարարության հայտնի ազդեցությունը դիմավորեց ծափահարություններով, ուրիշ հետո լորդ Բիկոնսֆիլդը արտասանեց բավական երկար և մանվածապատ մի ճառ, որով ընդհանուր առմամբ ինքն էլ համաձայնվեց Ռուսաստանի մտքին։ Այս կապակցությամբ զնահատական կարծիքներ հայտնեցին նաև Կոմս Անգուաշին, Վադինգտոնը և Իորտին։ Սկսնուհետև իշխան Բիսմարկը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի այս խնդրին վերաբերող իններորդ հոդվածն անմեղեցեց հետևյալ կերպ.

«Ռուսաստանի կալսրը, նկատի առնելով օսմանյան պետության ֆինանսական անձկությունը և օսմանյան պետության ցանկությունը, ընդունում է, որ ռազմատուգանքի մեծագույն մասը հատուցվի ներքոհիշյալ հողերի դիջումով».

Ինչպես վերևում տեսանք, այս նիստում Ռուսաստանի կատարած հայտարարությանը Անգլիայի անունից լորդ Բիկոնսֆիլդի տված պատասխանից հետո լորդ Սուրբերին հանկարծ, քնից արթնացածի նման, վեր եացավ և հետևյալ դիտողությունն արեց.

«Բաթումին տիրելուց հետո Սև ծովի ազատության հա-
մար լիտանգ ստեղծելու երկյուղից զրոգած ևս առարկու-
թյուններ էի կատարել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի
տասնիններորդ հոդվածի որոշ կետերի մասին: Այսօր Ռու-
սաստանի առաջարկած փափկանկատ զինուժները, որքան
ևս միշտ հասկացա, ինձ թվում է, պետք է ցրեն այդ մասին
իմ ունեցած մտահոգությունները: Ինձ վախեցրել էր նաև
Բալագիդի գրավումով Իրանի առևտրական ճանապարհը
յսափանելու խնդիրը: Այաշկերտի հովիտի նկատմամբ
Ռուսաստանի հայտնած անշահագրգռվածությունը ցույց
տվեց, որ այլևս անտեղի են նաև այս երկյուղները, միայն
հարկավոր է հաշվի առնել ռուսական տիրապետության
տակ մտնել շքանկացող 50.000, իսկ անգլիացիների ենթա-
գրությունը 200,000-ի լափ, անվեհեր լաղերի շահերը»:

|| Լորդ Սոլսբերիի ուշադրության արժանի այս արտա-
հայտությունները պայմանագրի 58-ից մինչև 61-րդ հոդ-
վածներում փոխակերպվեցին հետևյալ կերպ. «Բարձրա-
գույն Դուռը Ասիայում՝ Արդահանի, Կարսի և Բաթումի հո-
ղերը Բաթումի նավահանգստի հետ միասին Ռուսաստանի
հին սահմանների և նոր սահմանների միջև ընկած հողերը
թողնում է ռուսական պետությանը: Ռուսաստանի կայսրը
հայտարարում է, որ Բաթումը հիմնականում առևտրական
նավահանգիստ լինելու համար մտադիր է դարձնել ազատ
նավահանգիստ: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի տասնե-
րորդ հոդվածի համաձայն Ռուսաստանին թողնված Ալաշ-
կերտի հովիտը և Բալագիդ քաղաքը վերադարձվելու ևս օս-
մանյան պետությանը: Բարձրագույն Դուռը օսմանյան պե-
տության և Իրանի սահմանը կարգավորող անգլո-ռուսական
հանձնաժողովի որոշմամբ Կոթուր քաղաքը իր հողերի հետ
միասին թողնում է Իրանին»:

Այդ միջոցին Սերբիայի արտաքին գործերի մինիստր
Ռիստիշը և Իրանի ներկայացուցիչ Մելքում խանը, հետևե-
լով շունաստանի և Ռումինիայի օրինակին, վեհաժողովին
իրենց ցանկությունները հաղորդելու համար ժամանել էին
Բեռլին:

Վեհաժողովը հուլիսի 13-ին գումարեց իր քսաներորդ
և վերջին նիստը: Այդ նիստում կոմս Անդրաշին բոլոր
պատվիրակների անունից իշխան Բիսմարկին խորին շնոր-

Հակալուծյուն հայտնեց բանակցութիւնները ղեկավարելու գործում ցուցաբերած արտակարգ ջանքերի, իսկ գերմանական կայսերական գերդաստանին՝ վեհաժողովի հանդեպ ցույց տված լավ ընդունելության համար։ Այնուհետև ստորագրվեց պայմանագիրը լոթ օրինակից։ Իշխան Բիսմարկը հայտնեց բանակցութիւնները ավարտվելու մասին և կոմս Անդրաշին փոխադարձաբար արտասանած ճառում հայտնեց այն հույսը, որ ամբողջ Եվրոպան զոհունակությամբ պիտի ընդունի վեհաժողովի աշխատանքը և իր ուղերձը վերջացրեց հետևյալ խոսքերով. «Որքան էլ հնարավոր չեղավ կատարել Եվրոպայի հասարակայնության ցանկութիւնները, բայց պատմութիւնը վեհաժողովի զաղափարներին և դիտավորութիւններին մասին պիտի տա արդար վճիռ։ Աստծու կամեցողությամբ Եվրոպայի համաձայնութիւնը պիտի մնա հաստատուն և իմ հույսը կատարյալ է, որ բանակցութիւնների ընթացքում տեղի ունեցած անձնական և անկեղծ հարաբերութիւնները պետութիւնների միջև պիտի դորացնեն ու ամրացնեն լավագույն հարաբերութիւններ»։

Ե Ջ Բ Ա Կ Ա Յ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Բեռլինի պայմանագրով կատարված տերիտորիալ փոփոխութիւնները ամբողջական փոխեցին Եվրոպայի բարտեղը, և այդ աշխարհամասում վերանայվեցին երեք մեծ տերութիւնների և հինգ փոքր պետութիւնների սահմանները։

387 Բացառությամբ Բեսարաբիայի, այդ բոլոր փոփոխութիւնները կատարվեցին ի վնաս օսմանյան պետության, և մեր պետութիւնը կորցրեց Եվրոպայում ունեցած հողերի և ժողովրդի երկու հինգերորդից ավելին։

Բեռլինի պայմանագրով պետութիւն կորցրած հողերը և բնակչութիւնը ներկայացնում են հետևյալ պատկերը (տե՛ս 153 էջի աղյուսակները)։

Այսպիսով, երբ օսմանյան պետութիւնը պատերազմից առաջ Եվրոպայի աշխարհամասում ուներ 365.300 քառակուսի կիլոմետր հող, Բեռլինի վեհաժողովից հետո մնաց երկու հարյուր հազար քառակուսի կիլոմետրից պակաս հող, իսկ ընդհանուր բնակչութիւնն էլ տասնմեկ միլիոնից

կլմատվեց մինչև շորս միլիոն վեց հարյուր հազարի: Բացի
որանից նա կորցրեց նաև Ռուսիայի և Սևրբիայի նկատ-
մամբ ունեցած գերիշխանական իրավունքը:

	Քառ. կմ.	Կապիտա- լիզմը
Երկրագործի իշխանապետություն	69,000	2,700,000
Գործուշայի Ռուսիային կցված մասը	14,400	170,000
Գանաբի, Ռիթոլի և Կոսովո նահանգներից Սերբիային կցված վայրերը	7,200	280,000
Ավստրիայի կողմից գրավված Բոսնիայի նահանգը	55,700	1,100,000
Բոսնիայից և Ալբանիայից Չեռնոգորիային կցված վայրերը	4,700	50,000
Ցանիկայի նահանգից վեհաժողովի հարձակումից Հունաստանին թողնվելիք վայրերը	12,000	300,000
Ընդամենը	166,000	4,600,000

Բևոլինի պայմանագրով Անատոլիայում և հունիսի 4-ի
Եիպրոսի պայմանագրով կորցրած վայրերը հետևյալ-
ներև են.

	Քառ. կմ.	Կապիտա- լիզմը
Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգներից Ռուսաստա- նին կցված հողերը	36,000	700,000
Իրանին թողնված Կոթուրի հողերը	150	5,000
Անգլիայի կողմից գրավված Կիպրոս կղզին	10,300	150,000
Ընդամենը	46,450	855,000

388 || Այս հաշվի համաձայն օսմանյան պետությունը 1293
(1878) թվականի պատերազմի վերջին կորցրեց հինգ և կես
միլիոն բնակչություն ունեցող 210.000 քառակուսի կիլո-
մետր տարածությունը երկրամաս: Եթե Սան-Ստեֆանոյի
պայմանագիրը կենսագործվեր, մեր կորցնելիք վայրերը
սրանից էլ ավելի շատ լինելու չէին: Այնուամենայնիվ, Բեռ-
լինի պայմանագիրը մեզ համար Սան-Ստեֆանոյի պայմա-
նագրի համեմատությամբ շատ ավելի օգտակար է: Սան-
Ստեֆանոյի պայմանագրի համաձայն երկիրը բաժանվում

Լր իրարմէյ անջատ չորս մասի, իսկ Բեռլինի պայմանագրից հետո Եվրոպայում մեր երկրամասը մնաց որպէս բնական սահմաններով շրջափակված միացյալ և երկարավուն մի հողամաս:

Բեռլինի վեհաժողովի արդյունքները Եվրոպայում ծնեցին չափազանց ալլաղան կարծիքներ: Անգլիական պատվիրակներին իրենց երկիրը վերագառնալու ժամանակ դիմավորեցին խիստ աղմկալի ծափահարութիւններով: Արդարեւ. վեհաժողովից առաջ եղալ մի ժամանակ, երբ անգլիացիները հասել էին Եվրոպայում իրենց վարկն ու ազդեցութիւնը կորցնելու աստիճանին: Անգլիական պատվիրակները վեհաժողովում իրենց վարկն ու պատիւը վերականգնելու բարոյական հաջողութիւնից բացի, ապահովել էին նաև բաժանաչափ նյութական շահ: Անգլիան ժամանակ չկորցրեց Կիպրոսի պայմանագիրը կիրառելու համար: Հունիսի 9-ին երկու դրահանալ 1700 անգլիական դինվոր փի հանեց Լարնաքայում: Սամիճ փաշան հայտարարեց, որ Կիպրոս կդդին թողնվել է Անգլիային:

Տասնութ փոխադրանավեր հուլիսի 18-ին Կիպրոս փոխադրելու համար Մալթայից վերցրին վեց զունդ հետևակ, մի մարտկոց թնդանոթ և բաժան քանակութեամբ հեծելազոր: Հուլիսի 23-ին այս զորամասերը հասան Կիպրոս: Նրանց հետ կալին նաև մեծ քանակութեամբ մեքենաներ և զործիքներ ճանապարհներ ու ամրութիւններ կառուցելու համար: Հազիվ Կիպրոս հասած, նրանք սկսեցին աշխատել ճանապարհներ կառուցելու, չրուղիներ և ջրամբարներ շինելու ու մարրելու և երկիրը առողջապահական տեսակետից բնակութեան հարմար վիճակի բերելու համար:

Ինչպէս Անգլիայում եղալ, վեհաժողովը Ռուսաստանում այնքան էլ գոհունակութիւն չառաջացրեց: Սակայն թերթերը կարողացան ժողովրդին հասկացնել, որ վեհաժողովում ռուս ներկայացուցիչների կատարած ստիպողական դիջումները վնաս չեն պատճառում Սան-Ստեֆանոյում շահված մեծ արդյունքներից և ոչ մեկին: Պաշտոնական թերթը, հրատարակելով մի ծավալուն հոդված, հայտնեց, որ Բեռլինի վեհաժողովը նշանակում է մի մեծ քաջ դեպի Քուրքիայում ապրող բոլոր քրիստոնյաների ազատագրութեան համար հետապնդված նպատակը: Դրանից հետո || Ռուսաստ-

տանը զբաղվեց լեռնմելիում գտնվող իր դորքը ետ քաշելու գործով. այդ դորքը ծովային ճանապարհով փոխադրվեց Սև ծովի նավահանգիստները:

Կիպրոսի պայմանագրի կնքումը, որը տեղի էր ունեցել առանց ֆրանսիական զինվանագնատների դիտության, թեև դժգոհություն էր առաջացրել Ֆրանսիայում, բայց այդ վրդովմունքը երկար չտևեց:

Իտալիայում դժգոհությունը ավելի մեծ և տևական եղավ. Քանի որ Բեռլինի պայմանագիրը Իտալիային ոչ մի օգուտ չէր ապահովում, ոմանք միտինգներ կազմակերպեցին Տրենտինոյի և Տրիեստի միացման համար, ոմանք առաջարկեցին երկրին կցել Քունիսը, բայց քանի որ կառավարությունը կարևորություն չտվեց այդ ցույցերին, զրանք հետզհետե դադարեցին:

Ավստրիայում հունգարները ի վերջո հրաժարվեցին Բոսնիայի և Հերցեգովինայի գրավմանը զիմադրելուց:

Վեհաժողովի որոշումները թեև հուսահատության մատնեցին Ռումինիային, բայց իշխան Կարլոսը հասկացավ, որ զիմադրությունը այլևս իմաստ չունի և մի հայտարարությունով ժողովրդին համակերպության և հանգարտության հրավիրեց:

Սերբիան շատ զոհ էր Բեռլինի պայմանագրից, որով հետև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով իրեն կցված վալ-րերից բացի վեհաժողովում շահել էր ևս 3.200 քառակուսի կիլոմետր տարածություն և 54000 բնակչություն: Իսկ Չեռնոգորիան Բեռլինում կորցրեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով շահած վալրերի կեսը, սակայն իշխան Նիկիտան շքանկացավ զայլըացնել Ավստրիային: Բոսնիայի և Հերցեգովինայի գրավման դեմ այդ նահանգներում ծագելիք հնարավոր ապստամբությանը օգնելու գործում ամբաստանության տակ շրնկներու համար արգելեց իր հպատակներին մտնել այդ երկու նահանգները: Հունաստանը Բեռլինի պայմանագրով իրեն տրված խոստումների կենսագործման համար անմիջապես բանակցություն սկսեց Բարձրագույն Դռան հետ:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե Բեռլինի պայմանագիրը օսմանցիների կողմից ինչպիսի րնդունելության արժանացավ, այս ալդ ժամանակ մեզանում հասարա-

կական կտրծիրը որոշ շափով հակասական էր. Ոմանք հայտնում էին իրենց ուրախությունն ու զոհունակությունը: Պաշտոնյաների դասը բախտավոր էր ու երջանիկ, որ հակառակ պետության կորցրած ալգթան վայրերին, իրենց պաշտոնը վարելու համար դեռ մնացել էր մի երկիր, կողոպտելու համար մի ժողովուրդ և դատարկելու համար մի գանձարան: Գործելի աշսպես հեշտությամբ իրենց հունը մեջ մտնելու նման ընթացքից, մանավանդ, շատ զոհ էր Սերգույ Համիդը, որովհետև, Ստամբուլը իր պայատնւրով թողնւելով. Անատոլիայի խորքերը դաղթելու աստիճանին հասած Սրգույ Համիդը կարող էր այլևս մայրաքաղաքում մնալ |): Արդարև, իր նախնիների նվաճող բռան մեջ առնրված վայրերից շատերը իր շարաքաստիկ իշխանության առաջին իսկ տարիներին ձեռքից բաց էր թողել, կորցրել, սակայն նրա ինչի՞ն էր պետք. նա նորից կմնար իր պայատում, անձնատուր կլիներ իր զվարճություններին և հաճույքներին, միահեծան բռնակալի իր տենչանքը կատարել կտար, իսկ մնացյալը կթողներ Աստծու շնորհին:

Սակայն կենտրոնական կառավարության վրա վստահութուն ունենալով պատերազմում ֆիզիկական և նյութական աջքան դահողություն հանձն առած ազգին Բեռլինի պայմանագրով հասցված վիշտն ու ցավը այն աստիճանի աճել էր, որ կառավարությունը վերջ ի վերջո ընդունեց հիշյալ պայմանագրի իրեն համար նպաստավոր պայմանները, իսկ աննպաստ, վնասակար պայմանների կենսագործումը ստիպված եղավ պատճառաբանությամբ մերժել:

Պայմանագրի կնքումից հետո, երբ Հունաստանը պահանջեց Յանինա և Թեսալիա նահանգներից վեհաժողովի կողմից իրեն խոստացված վայրերը, կառավարությունն այդ պահանջին պատասխանեց Թեսալիայի բանակի ուժեղացումով և Վոլոսի նավահանգիստը նավատորմիդ ուղարկելով: Արտաքին գործերի մինիստր Սաֆվեթ փաշան օգոստոսի 8 թվակիր ընդհանրական թղթով բողոքարկեց վեհաժողովի որոշումները, սահմանների վրա և կրետեում ծագած ապստամբությունների համար Հունաստանին պատասխանատու և զրգուիչ համարելով, հայտարարեց.

«Բարձրագույն Դուռը վեհաժողովում հայտնել էր իր կարծիքն այն մասին, որ չի կարելի թուլլատրել Հունաս-

տանին՝ ընդարձակելու իր սահմանները: Ներկայացված դեպքերը և դրանց առաջացրած հիմնական մտահոգությունը ստիպում են օսմանյան կառավարությանը, որ այս միտքը կրկին հայտնի և պարզի Եվրոպայի առաջ: Օսմանյան կառավարությունը համոզված է, որ երբ մեծ տերությունները ավելի լավ հասկանան Հունաստանի կառավարության ներկայացրած պահանջների էությունը, պատճառներն ու հետևանքները, կփոխեն իրենց նախկին կարծիքը և կստիպեն Աթենքի կառավարությանը հրաժարվելու այն կարգադրությունից, որը անօրինական է և քաղաքականապես էլ անհարմար, և կոչ կանեն ուղղամտության, զգոնության և հետաետության:

Բոլոր պարագաներում ակներև է, որ Եվրոպան այս վտանգավոր ուղու վրա հետեւելով Հունաստանին, պատճառի զառնա իր սկսած խաղաղասիրական գործի խափանմանը:

Բարձրագույն Դուռը թեև չկարողացավ Ավստրո-Հունգարիայի հանդեպ բացահայտ փորձ կատարել անդորդարձնելու Բեռլինի պայմանագրի Բոսնիայի և Հերցեգովինայի մասին եղած հոգվածը, բայց շխուսափեց դիվանագիտական խարդալանքի դիմելուց: Վեհաժողովի տասներկուերորդ նիստում որոշվել էր, որ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի || գրավման եղանակի հարցը հետազայում լուծվի օսմանյան պետության և Ավստրիայի միջև բանակցությունների միջոցով: Այդ բանակցությունները սկսվելու ժամանակ Բարձրագույն Դուռը առաջարկեց սահմանել գրավման ժամկետ և օսմանյան պաշտոնյաների վերահաստատումը իրենց պաշտոններում:

Վիեննայի կառավարությունը, չցանկանալով երկար ձգձգել գործը, հրամայեց, որ գրավման համար պատրաստված զորքը մտնի Բոսնիա և Հերցեգովինա: Այդ ժամանակ Աբդուլ Համիդը Ավստրիայի զորքի մուտքը այդ նահանգները արգելելու համար թեև դիմել էր Անգլիայի թագուհուն, բայց պատասխան էր ստացել, որ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի խռովություններին վերջ տալու ամենաազդու միջոցը երկիրը ամբողջությամբ գրավելն է:

Բոսնիայի և Հերցեգովինայի բնակչությունը ձեռքբերող հնադանդությունը կրժքին ծալած շղիմավորեց Ավստրիա-

ինն։ Նրանց ըմբոստութեանը մասնակցեց նաև Բոսնիայում և Հերցեգովինայում գտնվող օսմանյան զորքեր։ Ավստրիական զորքի Բոսնիա մտնելու մասին լուրը ապստամբութուն առաջացրեց Սերայ Բոսնիա բաղաբուժ՝ դուցազնական ուժով և հայրենասիրական եռանդով հայտնի Հաջի Լոյայի գլխավորութեամբ։ Ապստամբները դուրս վոնդեցին օսմանյան պաշտոնյաներին և, կազմակերպելով ժամանակավոր կառավարություն, հրապարակեցին հետևյալ հայտարարությունը.

«Առաջնակարգ հայրենասեր Հաջի Լոյան ամբողջ ժողովրդի ցանկութեամբ բնտրված է պետութեան նախագահ և պետութեան բոլոր անդամների կամքին համաձայն 17 տարեկանից մինչև 60 տարեկան հայրենիքի բոլոր զավակներին հրավիրում է ղեկի տակ։ Ձենք կրելու բնորոշակ, առողջ բաղաբացիները, որոնք ութ օրում չեն պատասխանի հրավերին, կգնդակահարվեն որպես դավաճաններ։ Ամբողջ ժողովրդի չորաքանչյուր անհատը պարտավոր է վճարել ուստերագմական հարկ։ Հարյուր լիրա ունեցողը երկրի պաշտպանութեան համար վճարելու է իր հարստութեան քսան տոկոսը։ Յուրաքանչյուր անհատ պետութեանը պետք է հանձնի իր բոլոր զենքերը՝ դինելու համար բռնակներին։ Այս հրամանին դիմադրողները կենթարկվեն մահադատման»։ Երբ այս հրամանը հաղորդվեց, բոլոր կողմերից մուտուլմանները ներկայացան՝ իրենց զենքերով։ Սի քանի օրվա ընթացքում հավաքվեց 80—90 հազար մարդ։ Բոսնիան և Հերցեգովինան զբաղեցրան համար ավստրիացիները պարզապես ստիպված եղան պատերազմել։ Բոսնիա ուղարկեցին մի կարպուս, իսկ Հերցեգովինա մի դիվիզիա։ Բոսնիացիների դիմադրությունը տևեց մեկ և կես ամիս։ Այս անսպասելի դիմադրությունը մեծ հուզմունք առաջացրեց Ավստրիայում։ Ավստրիան հասկանալով, որ իր ուղարկած զորքը բավական չէ, օգոստոսի 15-ին զորահավաքի ենթարկեց ևս վեց դիվիզիա և օկուպացիոն բանակի ուժը հասցրեց 165000 մարդու։ Եվ վերջապես, 11 հարկ չկա մանրամասնություններ տալ արդյունքի մասին, դրանք հայտնի են։ Նույն ժամանակամիջոցում Պոդգորիցան Զեռնոգորիային, Իվրանին և Սերբիային թողնելու, Նովի Փադարի գավառն էլ Ավստրիայի ռազմական օկուպացիային ենթարկվելուն դիմադրու-

թյուն ցույց տալու և այդ վայրերը պաշտպանելու համար Հյուսիսային Ալբանիայում ևս ժողովուրդը ոտքի ելավ և կազմեց ժամանակավոր կառավարություն:

Նշենք միայն այն, որ Բեռլինի վեհաժողովը Արևելքում ստեղծել էր բաղնաթիվ հակասություններ. օսմանյան պետության և Հունաստանի հակասությունը, Ալստրիայի և բոշնակների, ալբանացիների, հետագայում նաև օսմանյան պետության միջև եղած տարաձայնությունները, Չեռնոգորիայի ու Սերբիայի և սրանց ու օսմանյան պետության միջև եղած տարաձայնությունը, Ռուսաստանի և կաղիստանի ժողովրդի միջև եղած թշնամությունը, Ռուսաստանի հանդեպ Ռումինիայի դժգոհությունը, Անգլիայի և Ռուսաստանի մրցակցությունը:

ԱՐԴՈՒՒ ՀԱՄԻԴԸ ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ*

563 || Մեր դարում աշխարհը կառավարողը այլևս զաղափարներ չեն, այլ մամուլն է, որովհետև զաղափարներին ծնունդ տվողն ու նրան դեկավարողը մամուլն է: Մամուլը աղգերի զաղափարների և նկարագիրների արդյունքն է: Կամաց-կամաց նա սկսում է թափանցել նրանց ձևի ու էության մեջ և այս նմանությունն աստիճանի համեմատ էլ նրանց համակրանքն է շահել և այժմ էլ պահպանում է: Մի ազդի և իր մամուլի միջև այնպիսի տարօրինակ մերձեցման մղում կա, որ եթե լավ ըննության առնվի, անմիջապես մեզ պարզ կդառնան փոխադարձ գործունեության մեջ գտնվող այս երկու ազդեցիկ գործոնների էությունն ու բնությունը:

564 ¹⁾ Ամեն որ, անկախ այն բանից, թե նա մամուլը համարում է գոյություն ունեցող ձևականություններից ամենալավը կամ ամենավատը, սակայն մի երևրի մամուլի մասին կատարյալ ծանոթություն ստանալուց հետո անկարելի է, որ այդ երկրի մասին ամբողջական և ճշգրիտ զաղափար կազմած չլինի:

Քաղաքական և հասարակական տեսակետից մամուլի և երկրի միջև կա ահա այսպիսի մի հաշտություն: Արդ.

* Մենք այս հարցին վերաբերող տեղեկությունները քաղցցիկ պրն. Պոլ Ֆիշերի «Ստամբուլը Արդուլ Համիդի օրերին» անունով գործից, որը հավասարել և ուսումնասիրել է շատ բանիմաց մտանցումով:

Թուրքերի մեջ գոյութիւն չունի մամուլ: Խելագար և երկշոտ մի րոնավորի ճնշման տակ տառապող այս ողորմելի ազգը չի կարող իր մտքերն արտահայտել բարձրաձայն և ոչ էլ գրավոր կերպով, ձայն իսկ չի կարող հանել իր գանգատը լսելի դարձնելու համար: (Այս խոսքերը վերցված են Պոլ Ֆիշերի «Ստամբուլը Արդուլ Համիդի վերջին օրերին» գրքից):

Այնուամենայնիվ, վերջին կես դարում, շատ բնական մի կենսուրախ ժամանակաշրջանից հետո, կատարվեցին մի շարք ձեռնարկումներ, որոնք, ինչպես թվում էր, պետք է հասցնէին խիստ զոհացուցիչ արդյունքների, սակայն Արդուլ Համիդի իշխանութւյան գլուխ կանգնելուց հետո այդ համառ ջանքերը դատապարտվեցին ձախողման:

Թուրքերէն լրագիր հրատարակելու դադարի արը առաջին անգամ ծագել է սուլթան Մահմեդ 2-րդի մտքում: Վերջինս ինչպէս իր բարենորոգումների համար, այնպէս էլ իր բարենորոգական մտադրութիւնները ժողովրդին հաղորդելու, նրան սովորեցնելու համար ֆրանսիական կառավարութիւյան նման ցանկացած հիմնել պաշտոնական մի թերթ:

Հունական հեղափոխութիւյան վերջին շրջանում (1825—1828) «Կուրիկ դը Զմիրն» թերթի տնօրէն Ալեքսանդր Բյաքանունով մի ֆրանսիացու ցուցաբերած կաւուն բնավորութիւնը և մտքի անկախութիւնը դրավել էր նրա ուշադրութիւնը: Վճռելով, որ իր մտահղացումը իրագործելու միակ ձեռնահաս մարդը այս անձնավորութիւնն է, նրան Բզմիրից կանչեց Ստամբուլ և ֆրանսերէն հրատարակվող «Մոնիթոր 0թթուման» լրագրի տնօրինութիւնը հանձնեց նրան: Այս բանը կատարվեց 1831 թվականին:

Հաջորդ տարի երևան եկավ «Մոնիթոր 0թթուման» թերթի այսպէս ասած թուրքերէն օրինակը հանդիսացող «Թաքվիմ-ի վեքայի» թերթը: Այս երկու թերթերի միջև եթե կար մի տարբերութիւն, այդ էլ այն էր, որ «Թաքվիմ-ի վեքային» բավարարվում էր պետութիւյանը վերաբերող նյութերի հրատարակումով, իսկ մյուսը, պաշտոնական մասից բացի, բովանդակում էր նաև պետական շահերը առաջադրելու և պաշտպանելու համար հատկացված ոչ պաշտոնական մի մաս: «Թաքվիմ-ի վեքայի»-ն հրատարակվում էր մեծ ուշա-

դրույթյամբ ու խնամքով և ուղղակի կապված էր պետութւյան տարեգրային վարչութւյան հետ:

565 || Այնուամենայնիւ, բոլորովին անսպասելի կողմերից սկսեցին դժվարութիւններ երևան գալ. Որոշ ղեկավարներ-ներ դժգոհութիւն հայտնեցին «Մոնիթոր»-ի արտակարգ ծավալումից, մյուսները սկսեցին անհանգստանալ, որ այդ հաջողութիւնը կհասցնի թուրքական զարթոնքին, երրորդ-ներն էլ նախանձեցին, որ այդ հաջողութիւնը ձեռք է բեր-վում մի ֆրանսիացու կողմից, իսկ սուլթան Մահմուդը քո-լորովին հաշիւի չառաւ այդ զանգատները:

Այս պատճառով ղեկավարները վրէժ լուծեցին: Այդ բանը հայտնի չէ: Հայտնի է միայն այն, որ սուլթան Մահ-մուդի կողմից հատուկ հանձնարարութւմը Ֆրանսիա ուղարկված պրն. Բլաքը 1836 թվականին Սալթալում հան-կարծակի մահացաւ: Ասում էին, որ թունաւորվել է: «Կուր-լիւ Անգլե» թերթը այդ բանը վերագրեց Ռուսաստանի սադ-րանքներին: Մյուս կողմից ռուսներն էլ ամբաստանեցին անգլիացիներին: Այս միջոցին «Մոնիթորի» վարիչների հետ ձախորդութիւն պատահեց...

Ի վերջո նրան փոխարինեց «Ջերիդեի հավագիս» թեր-թը: Այդ թվականից (1843) սկսած որպէս պաշտոնական թերթ մնաց միայն «Թաքվիմ-ի վեթայի»-ն:

...1851 թվականին Ստամբուլում զանազան լեզուներով հրատարակվում էր 13 լրագիր և հանդես. դրանցից եր-կուսը թուրքերեն, չորսը ֆրանսերեն, չորսը իտալերեն, մե-կը հունարեն, մեկը հայերեն, մեկն էլ բուլղարերեն:

566 ||...1866 թվականին միայն Ստամբուլում հրատարակվում էր 36 թերթ. այս թիւի մեջ չեն մտնում 4 ֆրանսերեն, 1 գեր-մաներեն, 1 անգլերեն և 1 իտալերեն թերթերը: Գալաններն էլ գուրկ չմնացին մամուլից... էրզրումում կար թուրքերեն և հայերեն թերթ:

567 ||...1876 թվականին Ստամբուլում հրատարակվող թեր-թերի թիւը հասել էր 47-ի, 13-ը՝ թուրքերեն, 1-ը արա-բերեն, 9-ը հունարեն, 9-ը հայերեն («Մասիս», «Ալեկտա-բեր», «Ժամանակ», «Մանդումեի էֆբյար», «Մեշմուտ-ի հավագիս», «Հայրենիք», «Նորագիր», «Մամուլ» և «Փունջ»), 3-ը բուլղարերեն, 2-ը երբայերեն, 2-ը ֆրանսերեն, 2-ը անգլերեն, 2-ը գերմաներեն:

572   «... Ինչպես Զխա փաշայի «Խսթիբբալ» թերթի, այն-
ուեւ էլ ժամանակի հեղինակավոր լրագրողներից «Վաթիթ»,
Թերթի անօրեն Սայիդ բեյի մասին Արգուլ Համիդը գլխավոր
քարտուղարի միջոցով գրում է սադրաղամ Միգհատ փա-
շային և հրահանգում։

573   «... Թերթերը, շարաշահելով հիմնական օրենքի իրենց
շնորհած ազատության պայմանները, շարունակ նման
վտանգավոր հոգվածներ են հրատարակում։ Նորին վսեմու-
թյուն փալիշահը թերթերի կողմից սահմանադրության
թուլլատրած չափը ոտնակոխելու փաստերին վերջ տալու
համար հրամայում է երեք-չորս օրում ամբողջացնել և
լրացնել հիմնական օրենքում հիշատակված մամուլի օրեն-
քը և խիստ հրամաններ տալ համապատասխան բաժնին։

581   «Նրկար չէ պալատից մամուլի վարչությանն ուղարկ-
ված այս հրահանգը, որը կիրառվելու է թերթերի նկատ-
մամբ. այն րադկացած է ընդամենը ինը հոդվածից, սա-
կայն այս ինը հոդվածներն էլ կարոտ են շատ լուրջ քնն-
նարկման։ Ժիշտ է, որ գրաքննիչներն էլ իրենց թնություն-
ների մեջ թերի չեն մնում, և ամեն օր իմաստի նոր երանգ-
ներ են հայտնաբերում։ Հրահանգը շուտ տալով, ձևափոխե-
լով, սեղմելով, սահմանափակելով, այս կերպ բովանդա-
կությունից ամեն օր նորանոր հայտնություններ էին անում,
որոնք կարող էին դառնալ ճնշման նոր միջոց։

Ստորև բերում ենք հրահանգը.

Յրդրդի կալսերական պալատ

Գլխավոր քարտուղարության գրասենյակ

1. Ամենից առաջ լուրեր հաղորդել նորին մեծության
փազիշահի աշխարհարժեք առողջության, գլուղատնտեսա-
կան բերքի վիճակի, կալսրությունում առևտրի և արհեստ-
ների առաջադիմության մասին։

2. Թերթում չհրատարակել ոչ մի տարակարծիք հոդ-
ված, որի բարոյական անվնասակարությունը վավերացված
չէ ընդհանուր լուսավորության վսեմաշուք միեխտր փա-
շայի կողմից։

3. Զթուլլատրել գրական և գիտական այնպիսի երկա-
րաշունչ հոդվածների հրատարակումը, որոնք հնարավոր չէ
սեղմել և տալ մեկ համարում, ինչպես նաև «շարունակելի»,
«շարունակությունը վաղը» բառերի օգտագործումը։

4. Հողվածներում չլիզել սպիտակ տնդեր և կախման կետերով թողնված բաց տնդեր, բացարձակապես առիթ չտալ նման երևույթների, որոնք կարող են պատճառ դառնալ զանազան անտեղի ենթագրությունների և մտքերի շփոթության:

5. Բացարձակապես չշոշափել անձնականությունը, եթե ասեն, որ որևէ կուսակալ կամ կառավարիչ թույլ է տվել գողություն, զեղծում, սպանություն և պարսավանքի արժանի այլ գործ, || հայտնել, որ դրա ստույգությունը հնարավոր չի եղել հաստատել, թաքցնել այն, երբեք թույլ չտալ հրատարակել:

6. Խստիվ արգելվում է հրատարակել կառավարական օրգանների զեղծումների դեմ բողոք հայտնող այն դիմումներն ու խնդիրները, որոնք ներկայացվում են վիլայեթի ազգաբնակչության որևէ անհատի կամ համայնքի կողմից և նպատակ ունեն այդ մասին հայտնել նորին բարձրություն փաղիշահին:

7. Արգելված է «Հայաստան» և պատմության ու աշխարհագրության վերաբերյալ նման այլ անունների հիշատակումը:

8. Քանի որ մեր հավատարիմ և հանդարտաբարո ժողովրդի համար պատշաճ չէ տեղեկություն ունենալ օտար վեհապետների դեմ կատարվող մահափորձերի և օտար երկրներում տեղի ունեցող խռովարարական ցույցերի մասին, բոլոր միջոցներով արգելք լինել դրանց մասին նյութեր հրատարակելուն:

9. Որոշ չարամիտ մարդկանց անտեղի քննադատությանն ու դիտողություններին առիթ չտալու համար խստորեն ղգուշանալ թերթերում այս հրահանգի մասին խոսակցույ:

Կայսերական գլխավոր քարտուղար

Քախսին

Այս հրահանգը ցույց է տալիս Աբգով Համիդի և հիշյալ հրահանգի կիրառման գործում որոշակի սահմանը խիստ ոտնահարող մեղսակիցների մտածողությունը: Վերևում հայտնել էինք, որ հարկավոր է մի առ մի քննել դրա բովանդակությունը. օրինակ, կարդալով «Լուրեր հրատարակել նորին մեծություն փաղիշահի աշխարհարժեք առողջու-

թյան մասին» նախադասությունը, առաջին հայացքից մարդ սկսում է մտածել, որ անհրաժեշտ է տեղեկություններ հաղորդել նրա թե՛ առողջության և թե՛ հիվանդության մասին: Լևյա կարծիքը սխալ է: Աբգով Համիդը երբեք չի ցանկանում իր հիվանդության մասին տեղյակ պահել աշխարհին: Եթե որևէ ձևով նրա ծանր հիվանդության մասին լուր տարածվի, թերթերը երբեք չպետք է խոսեն այդ մասին: Եվրոսյայի հռչակավոր բժիշկներից մեկը եթե Յըլգըզ հրավիրվեր, թերթերը դրում էին, որ եկել է շնչելու Վոսփորի օդը, այցելելու Համիդի մանկանց հիվանդանոցը և Հայդար փաշայի բժշկական ինստիտուտը: Իր պահանջով Գերմանիայի կայսեր ուղարկած դոկտոր Բերգմանի մասին թերթերը հայտնեցին միայն գալուստը, իսկ նպատակը չգրեցին:

583 7-րդ հոգևածր հնարավոր է այն աստիճան ընդարձակել և մեկնաբանել, որ այդ հոգևածի հիման վրա գրաբընդիների կողմից արգելված և խոսակցական լեզվից ջնջված բառերով ու տերմիններով || կարելի էր կազմել մի մեծ բառարան: Պատմության և աշխարհագրության վերաբերյալ բառերի թվում կալին նաև, օրինակ, այնպիսի բառեր, ինչպես՝ հիմնական օրենք, հեղափոխություն, ազատություն, անիշխանություն, բռնություն, ազգային իրավունք, հավասարություն, եղբայրություն, հայրենիք, երիտասարդություն, դինամո, դինամիտ, ազգ, միջազգային, դահաժառանգ, հանրապետություն, պառլամենտ, ծերակույտ, ռումբ, Միդհատ փաշա, Քեմալ բեյ (Նամըք), սուլթան Մուրադ կամ պարզապես Մուրադ, Կրետե, Մակեդոնիա, բանորոգում և այլն:

586 || Ամենադժբախտ գրքերը մեր երկրում թուրքերեն և այլ լեզուներով տպագրված գրքերն էին: Բառիս բուն իմաստով մազից էին անցկացվում գլխավորապես դասական գործերը: Արգելված էր ընդհանուր պատմությունը, քիմիայում արգելված էին մի շարք բանաձևեր, որոնց միջոցով ստացվում էին պայթուցիկ նյութեր: Աբգով Համիդի անվան սկզբնատառերով կազմված մի շարք քիմիական բանաձևերը և մաթեմատիկական ֆորմուլաները. օրինակ, չէր կարելի գրել $\text{OH}=\text{O}$, որովհետև կարելի էր բացատրել՝

Աբդուլ Համիդ հավասար է գրո: Քերականական գրքերում
|| հանդիպող «դժգոհ ենք», «դժբախտ ենք», «աղատ չենք» և
նման այլ բառեր վտանգավոր էին և ջնջվում էին, որպես թե
դրանք կարող էին արտահայտել օսմանյան ազդի տրտունջը:
«Եղբայր» բառը արգելված էր, քանի որ կարող էր հիշեցնել
տարաբախտ սուլթան Մուրադին, «հիվանդ» բառն էլ արգել-
ված էր, որովհետ հիշեցնում էր «հիվանդ մարդ» խոսքը:

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Յ Ը

Հայկական հարցի լուծումը: Ալի և Ֆուադ փաշաները: Թուրք-ու-
սական պատերազմը: Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի դաշնագրերը:
Աբդուլ Համիդը և հայերը: Կոմիտեների կազմակերպումը: Լի-
միրյան պատերազմը: Վաղարշապետներ, ճեղակյաններ: Քյամիլ փա-
շայի սադրազամությունը: 1894 թ. խռովությունը: Սասունի շարդը:
Հաճոքայի հողվածք: 1896 թ. անկարգությունները: Ռուսիի պատ-
րաստությունները հայերի կողմից: Բարձրագույն Դուռը պայթեցնե-
լու փորձ: Հարձակում Խալիլ Ռիֆաթ փաշայի դեմ: Ջարդ: Հայկա-
կան հարցը և մեծ տեղությունները: Աբդուլ Համիդի փառափա-
նությունը:

Ալի և Ֆուադ փաշաների⁷ ժամահակաշրջանում կարևոր
և մեծ դեր էին խաղացել երիտասարդ հայերը: Աբդուլ Ալի-
դի ժամանակի անվանի ղեկավարները հայերի համար ներ-
քին կանոնադրություն [Ազգային սահմանադրություն]
պատրաստելու գործին ձեռնարկելիս, դիմել էին ֆրանսիա-
կան դպրոցներում կրթություն ստացած հայ նշանավոր
մարդկանց: Սակայն դրանից հետո || փոխվեց վերաբեր-
մունքը դեպի հայերը: Մուրադ V-ի գահընկեցությունից հե-
տո սկսել էին անարդարություններ գործադրել հայերի
նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով որքան էլ հայոց սլատրի-
արքը բազմիցս բողոքներ էր ներկայացրել Բարձրագույն
Դռանը և հայերի համար շարունակ բարենորոգումներ կա-
տարելու խոստումներ ստացել, բայց այդ խոստումներից և
ոչ մեկը չէր կիրառվել: Այդ միջոցին օսմանյան պետության
և Ռուսաստանի միջև պատերազմի ծագումը, Աբդուլ Հա-
միդի վատ կառավարման հետևանքով օսմանյան բանակ-